

DenkWijzer

Thema: *Voedsel*

Vier vormen van voedselethiek

De tijdbom 'overgewicht'

Bescherming van voedselveiligheid

Nanotechnologieën, kun je die eten?

En verder:

Verskil moet er zijn

De toekomst van het middenbestuur

3

JAARGANG 6 | NUMMER 3 | JUNI 2006

STUDIEBLAD VAN HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT
EN DE BESTUURDERSVERENIGING VAN DE CHRISTENUNIE

 ChristenUnie

DenkWijzer

studieblad van de ChristenUnie
jaargang 6, nummer 3, juni 2006

Oplage: 3000
ISSN-nummer: 1568-5845

DenkWijzer is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de *mr. G. Groen van Prinsterer stichting*) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie.

DenkWijzer wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Kosten

- abonnement: € 16,- per jaar (jongeren tot en met 26 jaar betalen slechts € 11,-).
- donateurschap: minimum donatie is € 28,- per jaar, jongeren € 16,-. U krijgt daarvoor naast vijf nummers van *DenkWijzer* ook enkele andere publicaties, informatie over allerlei activiteiten, gratis toegang tot bijeenkomsten en u kunt deelnemen aan onze KennisNetWerken.
- losse nummers van *DenkWijzer*: € 4,- per stuk (exclusief verzendkosten).

DenkWijzer verschijnt op de tweede zaterdag van februari, april, juni, oktober en december

Deadline kopij volgende nummer:
1 september 2006

Redactie:

Jan Post (hoofdredacteur),
Henk Visser (namens bestuurdersvereniging),
Pieter Grinwis (namens Tweede Kamerfractie),
Geert Jan Spijker (eindredacteur)

Vormgeving:

Douglas Design BNO, www.douglasdesign.nl

Druk:

Koninklijke BDU Grafisch Bedrijf B.V.

Uitgave, redactie en administratie:

Mr. G. Groen van Prinsterer stichting
Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie
Postbus 439 • 3800 AK AMERSFOORT
Tel.: 033 - 422 69 60
Fax: 033 - 422 69 68
Email: denkwijzer@christenunie.nl
of wi@christenunie.nl

www.wi.christenunie.nl

www.bestuurders.christenunie.nl

Rabobank rekening nummer 1230 18250

DenkWijzer verwelkomt bijdragen van lezers.
Neem daarvoor wel eerst even contact met ons op.

Copyright ChristenUnie 2006

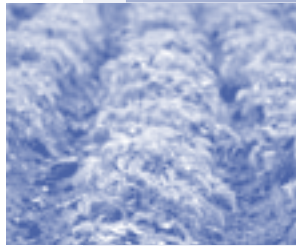
Overname van artikelen en/of illustraties
uitsluitend na toestemming van de redactie.

4

Voeding als brandstof, onbedorven natuur, cultuur en gesprek

Varkens en kippen die nauwelijks kunnen bewegen, grootschalige slachtingen van dieren bij dierziekten: dit zijn maar een paar van de grote ethische problemen die de moderne consumenten bestormen. Michiel Korthals doet een poging de slechts langzaam op gang komende ethische reflectie aan te zwengelen.

8

Voedselethiek vraagt om landbouweethiek

Voedsel lijkt in ons deel van de wereld geen probleem: er is genoeg en er is veel keuze. Maar bij nader inzien doen zich met betrekking tot voedsel en landbouw op een viertal punten vragen voor, namelijk met betrekking tot voedselveiligheid, voedselgezondheid, voedselproductie en voedselzekerheid. Henk Jochemsen gaat op elk daarvan kort in.

12

Gezond eten in Nederland

Heeft etikettering van levensmiddelen een positief effect op het voedingspatroon van consumenten?

Studie door Jantine Voordouw en Judith Cornelisse-Vermaat.

14

Het beheersen van de tijdbom 'overgewicht'

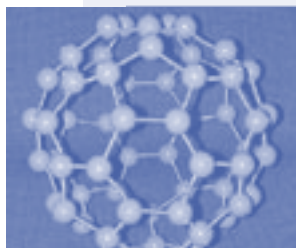
De zogenaamde vervetting van mensen is een groot probleem aan het worden. Dit geldt voor volwassenen, maar vooral ook voor jongeren. In een recent onderzoek is aangetoond dat de helft van de jongeren aan overgewicht lijdt. Dit brengt gigantische kosten met zich mee voor de samenleving. Wat moet wie doen? Een studie van Alex Sytsma en Gerrie de Veer.

16

Waarom en hoe beschermen we de voedselveiligheid?

Als we iets eten of drinken gaan we er vanuit dat het veilig is en gezond. Hoe komt dat? Hoe wordt de voedselveiligheid eigenlijk beschermd? Alex Sytsma en Gerrie de Veer onderzoeken wat we onder 'voedselveiligheid' verstaan en hoe we die beschermen.

18

Nanotechnologieën, kun je die eten?

Als het aan de voedingsindustrie ligt dan hebben we binnen een paar jaar het eerste nanovoedsel op ons bord. Is dergelijk 'technologisch' voedsel echter wel verantwoord? Koos van der Kolk neemt ons mee in de wonderde wereld van de nanotechnologieën.

Voedsel

Door Geert Jan Spijker, eindredacteur

Er zijn weinig thema's alledaagser dan voedsel. Iedereen heeft ermee te maken. Niemand met ook maar enige drang tot leven kan om eten en drinken heen. Genoeg aanleiding dus om dit levensbelangrijke thema eens bij de kop te pakken. Alhoewel, zijn er wel problemen op dit terrein? Wij Nederlanders hebben toch voldoende voedsel? Ons brood ligt dagelijks op ons bordje. En de meesten onder ons hebben er nog lekker beleg op ook...

Dit nummer van DenkWijzer leert dat de zaak niet zo eenvoudig ligt. Voedsel is omgeven met tal van problemen en gevaren. Denk eens aan het thema 'overgewicht': steeds meer mensen, met name ook jongeren, lijden aan enige of ernstige mate van overgewicht. Belangrijkste oorzaak: teveel, te zoet en te vet eten in combinatie met een ernstig tekort aan lichaamsbeweging. Nu kun je je afvragen of dit niet een zaak van ieder persoonlijk is. Is niet ieder mens verantwoordelijk voor zijn eigen eetgedrag en zijn eigen gewicht? De politiek heeft daar toch niets mee te maken? Toch zijn er goede redenen te geven waarom de bestrijding van overgewicht een overheidszaak zou moeten zijn. Denk eens aan de kosten voor de gezondheidszorg die gigantisch zullen oplopen wanneer de huidige trend zich doorzet. Het probleem is een maatschappelijke kwestie geworden waar de politiek niet met een boog omheen kan lopen. Vraag is vervolgens wel waar de praktische en ethische grenzen liggen van overheidsinterventie. 'Dikkerd is betutteling beu', stond niet voor niets onlangs boven een artikel in een krant.

Bij overgewicht gaat het al gauw over een teveel aan (verkeerde) voeding. Maar het kan ook anders. Iedereen die maar een beetje het nieuws volgt, is op de hoogte van het bestaan van voedselbanken. Die bestaan niet voor niets. Voedsel(verdeling) en armoede hebben zo gezien erg met elkaar te maken. Voedselzekerheid is er niet voor iedereen in gelijke mate. Een verwant punt van zorg is dat armoede vaak leidt tot slechtere voeding. Mensen die het niet zo breed hebben, eten doorgaans slechter dan rijke mensen. De gevolgen voor de volksgezondheid laten zich raden... Maar er is meer dan dit. Wat te denken van het thema voedselveiligheid? We hoeven de met BSE besmette runderen maar weer voor de geest te halen en we zien in dat de veiligheid van ons voedsel een groot probleem kan vormen. Of neem de salmonellabacteriën waar onze kippen soms zo vol van zijn. Hoe garanderen we dat voedsel veilig is en wie hebben daar een verantwoordelijkheid voor? Is dat de industrie of de overheid? Of moet de burger zelf maar goed opletten? Kortom, (politieke) problemen in overvloed.

Deze DenkWijzer zal niet voor alles oplossingen bieden. Wel wordt een aantal kanten van de voedselproblematiek belicht. Allereerst krijgt u een inleiding in de voedselethiek voorgeschoteld van de hand van Michiel Korthals. Hij bespreekt verschillende benaderingen en komt zelf uit bij een deliberatieve ethiek. Vervolgens komt Henk Jochemsen met een christelijke insteek op de voedingsproblematiek. Hij laat onder andere het verband zien tussen voedsel, schepping en de mens. Verder gaat hij in op de nauwe relatie tussen voedsel en landbouw. De genoemde thema's voedselveiligheid en overgewicht worden verder uitgewerkt door Alex Sytsma en Gerrie de Veer. Ten slotte gaat WI-medewerker Koos van der Kolk in op de nanotechnologische kant van het verhaal. Voor een groot deel is dit nog futuristisch - en dus erg spannend - maar tegelijk niet minder realistisch. Momenteel bevindt zijn Kort Commentaar over dit thema zich bij de drukker. We verwachten dat het voor de zomer bij u op de mat ligt. Hopelijk biedt dit themanummer tot die tijd voldoende leesvoer omtrent dit gewichtige onderwerp.

De implicaties van voeding voor de filosofie

Voeding als brandstof, cultuur onbedorven natuur en gesprek

Door dr. Michiel Korthals, hoogleraar Toegepaste Filosofie, Wageningen Universiteit

Varkens en kippen die nauwelijks kunnen bewegen, grootschalige slachtingen van dieren bij dierziekten omdat dat goedkoper zou zijn, voortdurend schandalen over gezondheidsbedreigende stoffen zoals dioxine in het eten, en genetische modificatie van planten en dieren: dit zijn maar een paar van de grote ethische problemen die de moderne consumenten bestormen. Hierbij een poging de slechts langzaam op gang komende ethische reflectie aan te zwengelen.

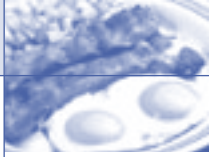
Filosofische blindheid voor voeding

Voeding, eten en landbouw zijn de afgelopen 2500 jaar door de Westerse filosofie veronachtzaamd. In de Griekse oudheid, 2500 jaar geleden, vonden filosofen als Socrates, Plato en Aristoteles eten maar een onbelangrijk en oninteressant onderwerp. Socrates, één van de uitvinders van het woord symposium, letterlijk: drinkgelag, vond het lichaam een kerker, en meende dat mensen naar afsterfing ervan moeten streven. Alleen varkens zouden van eten en drinken genieten. Socrates stelt in Phaidon: "Een filosoof verlost in tegenstelling tot andere mensen zijn ziel zoveel mogelijk van het contact met het lichaam"¹. En verderop in deze dialoog beweert hij: "De filosofie neemt de ziel onder haar hoede en troost zachtjes en probeert te bevrijden van het lichaam door hem er op te wijzen dat het onderzoek via de ogen vol bedrog is, net als dat via de oren en de andere zintuigen"². Maar Socrates is rond-uit hypocriet; want hij doet uitvoerig mee aan drink- en spreekgelagen van zijn vrienden en stond er om bekend dat hij alle anderen onderuit dronk.

Met de moderne tijd raakt die exclusieve gerichtheid op de geest en de verachting van het lichaam op de achtergrond, en zijn eten en landbouw oninteressant vanwege de gerichtheid van de filosofen op het kennen en veroveren van de natuur. Vanaf ongeveer 1600 ligt de nadruk op het veroverende kennen van natuurverschijnselen en het maken van blijvende dingen, zoals machines, huizen en bruggen. Landbouw en voedselproductie leiden tot voedsel dat na het eten verdwijnt. De gerespecteerde filosofische tegenbeweging vanaf Rousseau verheerlijkt de wilde natuur, niet de bewerkte natuur. De drie conceptuele perspectieven tezamen, het veroverende kennen, het duurzame maken en de utopie van de wilde natuur, liggen er aan ten grondslag dat de meeste filosofen geen interesse hebben in zoiets ogenschijnlijk vluchtigs als landbouw en eten, zoiets onduidelijks als bewerkte natuur en zoiets futiels als het verzorgen en onderhouden van lichamen via koken en samen eten.

Dilemma's van voeding

Niettemin, landbouw, voedselproductie en de verzorging van mensen is een complex en moeilijk gebied, met allerlei uiterst urgente problemen, zoals een miljard hongerenden, evenveel mensen met overgewicht, milieuvermietiging, en uitbuiting van arme boeren; er wordt in dit gebied vreselijk huisgehouden. De articulatie van dit gebied vereist heel andere denkkaders dan de gebruikelijke in de filosofie en de ethiek. Niet de veroverende en beheersende mens en de wilde natuur staat hierbij voorop, maar de tuinman, die de natuur onderhoudt en wiedt. Uitgangspunt kan niet de eenzame mens zijn, maar de mens die voor anderen en zichzelf kookt. Ethisch uitgangspunt kan moeilijk de individuele autonome mens zijn die eenzaam op de markt zijn levensmiddelen kiest, maar de collectief autonome mens die met anderen ter verbetering van levenskwaliteit natuur en lichamen onderhoudt. De complexiteit van deze nieuwe filosofische en ethische uitgangspunten komt tot uitdrukking in de vele dilemma's van voedselproductie en consumptie die de afgelopen dertig jaar door allerlei maatschappelijke groeperingen ter sprake gebracht zijn gebracht

Een hele serie van dilemma's rond voeding is verbonden met de thematiek van eten en gegeten worden. Opdat we kunnen eten en daarmee blijven voortbestaan, wordt het leven van veel levende wezens (planten en dieren) beëindigd; eten en doden hangen nauw en intrinsiek samen. Een niet eerder gepubliceerd gedicht van de Vlaamse dichter lubré gebaseerd op het veertiende-eeuwse huishoudboek *Tollemache Book of Secrets* geeft dat mooi aan:

Geweld in de keuken

snij de geschoten dieren in stukken
haal die kalkoen uit elkaar
pureer de fijngestampde appel fijn
duw die vis stevig door de gehaktmolen
breek de hertehaas in tweeën
rooster de paprika zwart
hak het achterste van de gans
sla die wilde eend mals
verbrijzel de pepers
snij de graten los van de voorn
verwijder de vleugels van de patrijs
steek het lemmet diep in de ossehaas

Met de eigenlijke productie van voeding hangen allerlei dilemma's samen. Zo worden in verband met milieu- en gezondheidseffecten steeds hogere eisen aan voeding gesteld; daarmee zal voedsel in toenemende mate bewerkt moeten worden, terwijl anderzijds veel consumenten juist natuurlijk en onbewerkt voedsel verlangen. De bewerking van grondstoffen onder meer in verband met eisen van volksgezondheid betekent dat de verstedelijking van landbouw in fabrieken onvermijdelijk is en dat grondgebruik (zoals in de extensieve veehouderij) minder belangrijk wordt. Hierbij is dus een conflict tussen milieu- en volksgezondheidseisen en kwesties van esthetische waardering van het landschap. Vanuit milieuoog-

Uitgangspunt kan niet de eenzame mens zijn, maar de mens die voor anderen en zichzelf kookt.

punt kunnen varkens-, kippen- en koeienflats misschien positief zijn, vanuit het perspectief van landschappelijke schoonheid valt hier wel wat op af te dingen.

Ook rond moderne biotechnologie is er een groot aantal dilemma's. Met behulp van moderne biotechnologie (genetische modificatie) kunnen gewassen en landbouwhuisdieren zo worden veranderd dat het milieu er ten eerste door wordt verbeterd. Bijvoorbeeld koeien en varkens kunnen genetisch zo worden gemodificeerd dat het houden van deze dieren geen of veel minder milieuproblemen oplevert. Tegelijkertijd kunnen deze technieken het welzijn van de betreffende dieren aantasten en zien

velen ze als een bedreiging van de intrinsieke waarde van dieren en planten. Voor al deze dilemma's geldt dat ze knellend zijn, en dat ze een uitdaging vormen voor de voedselethiek om een oplossing te vinden, die nooit definitief zal zijn; er zullen altijd verliezende partijen zijn.

Voeding als brandstof, als onbedorven natuur, als cultuur en als gesprek

In de filosofie en ethiek van voeding zijn ten minste vier centrale benaderingen van deze dilemma's in voedsel-ethiek te onderscheiden, die ieder verschillende ethische problemen signaleren en verantwoordelijkheden toewijzen. Het zijn de liberale ethiek, de natuurethiek, de waardenethiek en de deliberatieve ethiek. Ze kunnen met vier respectievelijke metaforen worden aangegeven. In de eerste metafoor wordt voeding als brandstof gezien, in de tweede wordt voeding als iets natuurlijks opgevat, in de derde als culturele identiteit en in de vierde wordt voeding opgevat als verhaal en gesprek.

1. Voeding als brandstof. In de liberale ethiek wordt voeding gezien als een neutraal, instrumenteel goed, als middel tot leven en de voedselproductie opgevat als auto- of bouwindustrie. De ethiek van John Rawls is de basis van deze opvatting, Volgens hem is rechtvaardigheid 'fairness', en het moet gelijke kansen garanderen voor iedere conceptie van het goede leven die de principes van rechtvaardigheid respecteert. De basisinstituties en het openbare beleid mogen geen enkele inhoudelijke opvatting van het goede leven ('comprehensive doctrine of life') bevoorudelen³. Primaire goederen behelzen niet een conceptie van het goede leven. Essentieel voor iedere burger van de maatschappij zijn de 'social primary goods' die iedereen nodig heeft, ongeacht de levensbeschouwelijke voorkeuren, zoals politiebescherming, onderwijs, en gezondheidszorg. Voeding is net als gezondheid neutraal goed, rechtvaardig te verdelen. Van belang zijn de kwantitatieve aspecten, zoals aantallen calorieën, hoeveelheden vitamines en mineralen. Moderne biotechnologie kan gezondheidmakende ingrediënten leveren⁴. De culturele verschillen in voeding, zowel wat boerenstijlen als wat smaakstijlen betreft, worden onbelangrijk geacht. 'Ik heb honger' betekent zoiets als 'Mijn benzine-meter staat op rood'; het is een constatering van een stand van zaken, een beschrijving van een feit. De ethische kwesties die in dit liberale perspectief ter sprake komen betreffen de rechtvaardige verdeling van voeding en van landbouwgronden, en of deze verdeling beter via markt of via overheid tot stand gebracht kan worden. Voeding dient in voldoende mate aanwezig te zijn, zodat de bevolking zich aan haar eigenlijke taken, zoals werken, slapen en genieten van vrije tijd, kan wijden. Het hongerprobleem is een probleem van te weinig productie of slechte distributie, niet een probleem

van de kwaliteit van de produktie. Deze liberale stijl is de dominante stijl van de Nederlandse overheid. Volgens de brochures van het voedingscentrum moet je tellen en wegen, en wordt over plezier en samen eten niet gerept. Ook in de nieuwere door de voedingsindustrie op gang gezette beweging van gezondheidsvoeding en functionele voeding staan de waarde 'gezondheid' en het tellen en wegen centraal^{5 6}. Fastfood is het type voedsel dat hierbij het beste past.

2. Voeding als onbedorven natuur. Zoals al aangegeven, is het heersende paradigma van kennen en beheersen van de natuur niet onaangevochten gebleken. Vanaf Rousseau⁷ (circa 1750) is er in de filosofie een sterke onderstroom van verering van de natuur, van nadruk op de tekorten van de menselijke rede en van respect voor in de natuur zich afspelende processen. De natuur wordt in deze opvatting als goed en gezond gezien, en mensen moeten er vooral voor zorgen dat de natuur haar gang kan gaan⁸. In de natuur- en milieuethiek is dit paradigma aangevuld met de opvatting van de mens als deelnemer aan de natuur in plaats van als heerser over de natuur. Biotechnologie en andere moderne inno-

De deliberatieve opvatting vertrekt bij het bestaan van onverzoenlijke opvattingen van wat goede voeding is en probeert van daaruit vreedzame coëxistentie te bewerkstelligen

vaties zijn even zovele rampen⁹. Deze stroming grijpt ook vaak terug op Nietzsche, die in zijn cultuurkritiek de Dionysische natuurverheerlijking stelt tegenover de Apollinische natuuronderdrukking¹⁰. Ethisch gezien ligt hierbij veel nadruk op individualistische waarden en het stileren van een natuurlijke individuele levensstijl. 'Ik heb honger' betekent dat jouw natuur zich laat horen: 'je eet wat je bent'. Deze benadering komt men vaak tegen in de advertenties van de voedingsindustrie waarin 'natuurlijk' als gezond wordt aangeprezen. Biologische en biologisch-dynamische voeding staat het dichtst bij deze benadering.

3. Voeding als culturele identiteit. In deze benadering is voeding een essentieel cultureel goed, afhankelijk van de betreffende gemeenschap. De eigen culturele waarden, die terugverwijzen naar complexe historische processen, worden als enig juiste gezien. In veel culturen is deze benadering dominant. Rijst wordt bijvoorbeeld in Japan nog steeds zwaar gesubsidieerd, want het behoort tot de nationale identiteit, hoewel Japan allang niet meer een belangrijke rijstproducent is¹¹. De Franse en Italiaanse voedingsculturen hebben eveneens belangrijke elementen van deze benadering. De nadruk op traditie impliceert dat rekening wordt gehouden met de historisch verworven vaardigheden van boeren en hun kennis en inschatting van de mogelijkheden van de door hen

bewerkte grond. 'Ik heb honger' betekent 'we moeten samen eten', er geldt: 'je bent wat wij eten' en wat je eet is afhankelijk van cultuur waarin je bent opgegroeid. De visie op het Goede Leven die in de gemeenschap heerst is dominant, en eventuele rechtvaardigheidsoverwegingen zijn daar aan ondergeschikt. Deze positie is dus het spiegelbeeld van de opvatting van John Rawls. Niet de rechtvaardige verdeling van het voedsel staat voorop, maar de kwaliteit: het goede voedsel, gedefinieerd door het cultureel bepaalde goede leven. Bij deze benadering past de kritiek op de druk van organisaties als World Trade Organisation ten gunste van bulkgewassen zoals maïs, graan en sojabonen, waardoor de historisch gegroeide teelt van plaatselijke gewassen wordt weggedrukt. Slowfood is een organisatie die zich wereldwijd inzet voor lokale productie.

4. Voeding als gesprek. Volgens de vierde, deliberatieve opvatting hebben alle voorafgaande benaderingen wel iets relevants te zeggen en dat is precies het probleem, want het maakt duidelijk dat voeding een betwist, multi-interpretabel goed is, dat door verschillende groepen boeren, producenten en consumenten afhankelijk van hun leefstijl volgens verschillende boeren- en voedingsstijlen wordt vormgegeven. De deliberatieve opvatting vertrekt bij het bestaan van verschillende onverzoenlijke opvattingen van wat goede voeding is, en probeert van daaruit vreedzame coëxistentie te bewerkstelligen¹². Deze benadering probeert recht te doen aan het idee van rechtvaardigheid uit de voeding-als-brandstof-benadering, ziet minder natuurlijke voeding of bewerkte voeding en technologie niet bij voorbaat als slechter dan de natuur (voeding als natuur), en houdt rekening met de verdringing van belangrijke lokale gewassen door de wereldmarkt (voeding als cultuur). De coëxistentie van voedingsstijlen dient zich af te spelen binnen een dynamisch raamwerk van standaards voor dierenwelzijn, fair trade, duurzaamheid, gezondheid, en toegankelijkheid¹³. De coëxistentie wordt teweeggebracht door deliberaties die kunnen gaan over meer technische kwesties tot politieke en kunstzinnige benaderingen. Van belang is het driedelige onderscheid tussen input, proces en output van een deliberatie. In de *input* gaat het om vragen als 'Wordt iedereen gehoord?' (Recht op voice¹⁴), 'Wie bepaalt de agenda?'. Bij het *proces* gaat het om vragen als 'Gaat het er eerlijk aan toe?', 'Is het proces transparant?' en 'Is de relevante informatie toegankelijk?'. Bij de *output* gelden vragen als: 'Wordt het resultaat van de deliberatie inderdaad gebruikt door de partijen of bleef het een dode letter?'

In de deliberatieve opvatting betekent: 'Ik heb honger', of 'Ik heb zin in x', niet een beschrijving van een stand van zaken in de werkelijkheid. Deze zin heeft een andere structuur dan: 'Deze auto heeft geen benzine' of 'Deze auto heeft diesel nodig'. Uiting geven aan honger, of aan-

geven dat men trek in *x* heeft, is niet het constateren van een defect, maar een toeschrijving van een toestand aan jezelf op basis van gekozen waarden en normen¹⁵. Respect voor de voedselkeuze van iemand is de onmiddellijke implicatie van respect voor de betreffende persoon en impliceert zelf weer respect voor de betreffende voeding en boeren/produktiestijlen.

Het impliceert dat honger niet dient te worden bestreden door puur en alleen produktieverhoging en distributieverbetering; de oorzaak van honger in de wereld is niet alleen de ongelijke verdeling, maar het feit dat door de bulkgewassen de lokale, beproefde gewassen worden verdreven. Honger is te wijten aan zowel agronomische als sociale en culturele factoren.

Conclusie

De drie ethische benaderingen, voeding als brandstof, als onbedorven natuur, en als cultuur hebben ieder een belangrijk punt, en daarom wil de vierde benadering, voeding als gesprek, daar constructief en kritisch op ingaan. Iedereen heeft belang bij veilig en gezond voedsel dat op een fatsoenlijke manier is geproduceerd, met respect voor plant, dier en mens. Dat is het gelijk van de eerste benadering, van voeding als brandstof en de liberale ethiek van Rawls. Maar de andere benaderingen vragen terecht aandacht voor de kwaliteit van voeding en de risico's van bewerking. Geen van deze benaderingen richten zich expliciet op de mogelijkheden en onmogelijkheden van coëxistentie van leefstijlen. In dit essay heb ik daarom ten slotte een pleidooi gehouden voor een deliberatieve ethiek en politiek die de kwalitatief verschillende opvattingen over voedingsstijlen in vruchtbare dialoog bij elkaar brengt. Deze deliberatieve benadering heeft ook verreikende implicaties voor de ethiek en de filosofie in het algemeen, want de exclusieve nadruk op het denken, kennen en veroveren van de natuur is ontoereikend gebleken. Verzorging van lichamen door plezierig samen drinken en eten is evenzeer een grondtrek van het menselijk bestaan.

De geschetste deliberatieve benadering biedt een vruchtbaar perspectief om het voedingsbeleid van de meeste Europese naties van de afgelopen decades kritisch te beschouwen. De algemene consensus over voeding uit de jaren vijftig over voeding als brandstof, die de huidige regels rond veiligheid en gezondheid bepaalt, blijkt immers zo langzamerhand slechts één opvatting te zijn, die andere opvattingen naast zich moet dulden, hoewel ze nog steeds dominant is in de voedingssector (overheid-, bedrijfsleven en consumentenorganisaties). Zeker, de Nederlandse overheid is in toenemende mate bezig haar voedselbeleid te wijzigen, en wil meer aandacht besteden aan andere vormen van landbouw en voedingsproductie. Mijns inziens zou ze onpartijdig dienen te zijn

ten opzichte van bepaalde opvattingen rond voeding. Onpartijdigheid betekent hier iedere enigszins uitgekristalliseerde voedingsstijl gelegenheid geven tot toegang tot de markt, mits die zich houdt aan de wettelijk overeengekomen regels van veiligheid, gezondheid en aan morele waarden zoals dierenwelzijn, fair trade en milieu. Bovendien, als blijkt, dat bepaalde voedingsgewoonten

Honger dient niet bestreden te worden door puur en alleen produktieverhoging.

en -stijlen nog niet zijn doorgedrongen in het voedingsstelsel, maar wel kunnen rekenen op aanzienlijker aanhang dan gerepresenteerd in het voedselsysteem, dan is hier een achterstand (op basis van het recht op toegang), die met bepaalde voorkeursmaatregelen ongedaan kan worden gemaakt. Dit betekent niet een inbreuk op het gelijkheidsbeginsel, want er zijn antidiscriminerende maatregelen mogelijk die de toegang tot markten van dergelijke voedingsstijlen vergemakkelijken en die bekendheid en afname regelen. Dit zijn maatregelen die juist dienen om gelijkheid tussen subculturen te bevorderen, in dit geval met betrekking tot het recht op entree op markten.

Internationaal gezien impliceert deze opvatting dat honger niet bestreden dient te worden door puur en alleen produktieverhoging. De sterke nadruk op hogere opbrengsten houdt in, dat alleen kwantitatieve overwegingen tellen, en culturele, sociale en ecologische factoren buiten beschouwing blijven. Indien voeding en landbouw inderdaad niet-neutrale, cultureel en sociaal betwiste goederen zijn, dan dient wereldhonger niet te worden bestreden door produktieverhoging, maar door een breed palet van zowel agronomische als sociale en culturele factoren, die zorgdragen voor versterking van de capaciteiten van lokale bevolkingsgroepen.

- 1 Plato (2003), *Sokrates' leven en dood*, Salamander, p. 196
- 2 Idem, op. cit, p. 229
- 3 Rawls, J. (1972). *A Theory of Justice*, Cambridge (Mass), Harvard University Press, p. 194
- 4 Miller, H., 1999, The Real Curse of Frankenfood, *Nature Biology*, vol. 17, Feb. 1999, p. 113
- 5 Roberfroid, M. B. (2002), Functional Foods, *British Journal of Nutrition*, 87, 2, 139-143
- 6 Mepham, B. a.o. (1999). *Novel Foods*, London: Ethical Council
- 7 Rousseau, J.J. (1959). *Oeuvres Completes*, Paris: Gallimard/Pléiade
- 8 Curtin, Deane W. en Lisa M. Heldke (Eds.) (1992). *Cooking, Eating, Thinking: Transformative Philosophies of Food*, Bloomington: Indiana University Press
- 9 Kneen, B. (1999). *Farmageddon. Food and the Culture of Biotechnology*. Gabriola: New Society
- 10 F. Nietzsche, Die Geburt der Tragödie, idem, *Werke*, 1973, Bd 1, Darmstadt, p. 24
- 11 Ohnuki-Tierney, E. (1993). *Rice as Self*, Princeton University Press
- 12 Habermas, J. (1992). *Faktizität and Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts and des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt AM: Suhrkamp
- 13 Korthals, M. (2006), *Voor het eten*, Meppel: Boom
- 14 Hirschman, A.E. (1970). *Exit, voice and loyalty. Responses to decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- 15 Korthals, M., 1993, *Filosofie en intersubjectiviteit*, Samson

Voedselethiek vraagt om landbouwethiek¹

Door dr. ir. Henk Jochemsen, directeur van het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut

Aandacht voor een bepaald thema in de samenleving betekent meestal dat op dat punt een probleem ervaren wordt. Op het eerste gezicht lijkt het dan ook opmerkelijk dat de laatste jaren veel over voedsel geschreven en gedebatteerd wordt, en er zelfs een nieuwe specialisatie van ethiek is opgekomen, de voedselethiek. Voedsel is in ons deel van de wereld immers geen probleem? Er is genoeg en er is veel keuze. Maar bij nader inzien doen zich met betrekking tot voedsel en landbouw op een viertal punten vragen voor, namelijk met betrekking tot voedselveiligheid, voedselgezondheid, voedselproductie en voedselzekerheid. Ik ga op elk ervan kort in.

In de eerste plaats zijn er in de landbouw problemen geweest waarbij voedselveiligheid nadrukkelijk aan de orde was. We kunnen denken aan vlees van BSE-besmette runderen dat voor mensen gevaarlijk zou kunnen zijn (Creuzfeldt Jacob) en aan gevallen waar in het diervoedsel gevaarlijke stoffen werden gevonden die een potentiële bedreiging vormden voor de volksgezondheid. Verder de steeds terugkerende berichten over salmonella besmetting.

In de tweede plaats wordt steeds duidelijker dat voor de rijke landen niet een voedseltekort maar een teveel aan bepaalde soorten voedsel een bedreiging vormt voor de volksgezondheid. Obesitas met in het kielzog ondermeer diabetes en hart- en vaatziekten dreigt epidemische vormen aan te nemen.

Een van de manieren waarop de mens in zijn bestaan direct met de stoffelijke schepping is verbonden, is het gebruik van voedsel

In de derde plaats is er meer aandacht gekomen voor de wijze waarop wij ons voedsel produceren. De 'ruimingen' van de afgelopen jaren van runderen, varkens en kippen wegens ziekten, en de enorme media-aandacht daarvoor, zullen daaraan hebben bijgedragen. Maar ook de discussies over genetische manipulatie van planten en dieren en over genetisch gemodificeerd voedsel. Kortom, in deze derde vorm van aandacht voor voedselkwaliteit

staan bepaalde waarden centraal die in de productie van het voedsel gehonoreerd worden, of juist niet. Waarden als rentmeesterschap, ambachtelijkheid, duurzaamheid, dier- en boervriendelijkheid etc. En hiermee hebben we het over de landbouw.² Overigens staat de landbouw ook niet los van de andere twee vormen van voedselkwaliteit, te weten voedselveiligheid en voedsel en levensstijl. Het vierde probleem ten aanzien van voedsel en landbouw is de voedselzekerheid; dit is de keerzijde van de kans dat voedseltekorten optreden door rampen als droogte en plagen als insecten en ziekten van gewassen. Ook dit is een aspect van duurzame landbouw.

Er is dus alle reden om in een bezinning op voedsel en voedselkwaliteit ook aandacht te geven aan de kwaliteit van de landbouw. Daarbij zal in deze bijdrage de aandacht vooral uitgaan naar het derde probleem, de waarden die in de voedselproductie gestalte krijgen. (Dit heeft relaties met de drie andere problemen, maar de ruimte ontbreekt daarop nader in te gaan).

Maar eerst zal ik kort ingaan op de plaats en de betekenis van voedsel voor de mens.

Mens en schepping

De betekenis van voedsel voor de mens hangt nauw samen met de speciale positie van de mens in het geheel van de schepping. Terwijl alle andere (biologisch) levende wezens zijn geschapen naar hun aard heeft God de mens geschapen naar Zijn beeld. Dit houdt onder meer in dat

de mens een speciale verantwoordelijkheid heeft in het bebouwen en bewaren van de schepping (Gen 2:15).³ In tegenstelling tot aan de ene kant de dieren en aan de andere de engelen, is de mens het enige wezen dat in zijn eigen bestaan behoort tot de stoffelijke zowel als de geestelijke wereld. Doordat de mens –geschapen als man en vrouw- deel heeft aan beide werelden, is hij in beginsel op unieke wijze in staat gesteld de stoffelijke wereld te verbinden met de geestelijke en zo de schepselen tot hun bestemming te brengen. Dit komt naar voren in het geven van namen aan de dieren (Gen 2:18-20).

Voedsel

Een van de manieren waarop de mens, ook al in het paradijs, in zijn bestaan direct met de stoffelijke schepping is verbonden, is het gebruik van voedsel. Wij zijn gewend om over voeding te denken als een geheel van voedingsstoffen als eiwitten, koolhydraten, vetten en verder vitaminen en mineralen e.d. In elk geval bevat voedsel stoffen die ons lichaam nodig heeft voor energie en groei. Dit is op zichzelf juist, maar zegt niet alles. Een christelijk verstaan van de werkelijkheid is minder eenzijdig stoffelijk en chemisch. De werkelijkheid wordt in stand gehouden door God als de Schepper en Onderhouder. Hij draagt alle dingen, Hij schenkt het leven (vgl. Ps. 104). De materiële wereld staat niet op zichzelf, maar is verbonden met en ontvangt haar bestaan vanuit de geestelijke werkelijkheid (Hebr. 1:2). Dit geldt ook voor het voedsel dat is afgeleid van de levende natuur. Het bevat als het ware nog de levenskracht die God als Schepper in de levende wezens heeft gelegd. Eten betekent in de bijbel zich verbinden met, in zich opnemen. Het wordt ook in symbolische zin gebruikt voor iets geestelijk tot zich nemen. Paulus duidt het eten van manna en het drinken uit de rots door het volk Israël in de woestijn als een geestelijke verbondenheid met de Christus (1 Cor. 10:1-5). Denk verder aan het boekje dat Johannes opat (Openbaring 10:8-11), en aan het Avondmaal waarin een letterlijk tot zich nemen van brood en wijn verbonden wordt met het geestelijk 'eten en drinken' van het vlees en bloed van de Here Jezus (Joh. 6:32-59). En bij dit alles gaat het mijns inziens om meer dan alleen maar 'bij wijze van spreken' (vgl. ook 1 Cor. 10:14-22). In dit verstaan van mens en schepping geeft voedsel de mens niet alleen bepaalde moleculen op zichzelf, maar daarin tevens een verbondenheid met de schepping inclusief de geestelijke kant daarvan. Zo is eten ook verbinding met die dragende geestelijke werkelijkheid. Kortom, eten is meer dan moleculen tot zich nemen, het is omgang met de geschapen – en gevallen - werkelijkheid zoals God die onderhoudt en draagt. Misschien is dit voor sommigen een wat vreemde benadering. Om misverstanden te voorkomen, voeg ik eraan toe dat ik bepaald niet terug wil naar een soort van

magische interpretatie van de werkelijkheid, waarin de mens probeert de geestelijke wereld ten eigen bate te manipuleren. Ik probeer een geestelijk verstaan van de werkelijkheid te verwoorden waarvan het magische een pervertering is die op negatieve wijze naar dat geestelijke verstaan verwijst (die is er namelijk de vooronderstelling van).

Voedsel en landbouw

In het licht van deze opvatting van leven en voedsel zal duidelijk zijn dat het niet om het even is hoe we dat voedsel produceren. De Schrift laat zien dat het ingaan tegen Gods normen niet alleen ongerechtigheid is voor God, maar altijd ook kwalijke gevolgen heeft voor het menselijke leven en samenleven. Het ligt daarom voor de hand dat voedsel dat geproduceerd wordt op een wijze die geen recht doet aan Gods normen voor de schepping ook aan kwaliteit inboet, en dit ook in heel concrete zin van gezondheid voor mensen.

Eten is meer dan moleculen tot zich nemen, het is omgang met de werkelijkheid zoals God die onderhoudt

Tegen deze achtergrond wil ik nu proberen iets naar voren te brengen van die normen van God voor voedselproductie in de landbouw. En dan niet als 'losse' normen maar als een visie op de landbouw als praktijk. Daarbij ga ik uit van de gedachte dat niet alleen voor de fysieke wereld maar ook voor de sociale werkelijkheid bepaalde normen gelden. De sociale werkelijkheid is maar niet een volledig willekeurig historisch gegroeid, sociaal geconstrueerd geheel van verbanden, organisaties en instituties. Daarin manifesteert zich op enigerlei wijze een geheel van normen (normativiteit) die voor die werkelijkheid geldt, omdat God die werkelijkheid op een bepaalde manier, volgens een bepaalde ordening gemaakt heeft.⁴ Op positieve wijze toont zich dat waar het leven opbloeit omdat men die normen honoreert, bijvoorbeeld in huwelijk en gezin. Op negatieve wijze blijkt dat waar mensen die normen juist overtreden, bijvoorbeeld in de verstoringen die optreden als een bedrijf financiële winst als enig doel en norm hanteert. Hier zij overigens aan toegevoegd dat die normativiteit die voor een bepaald sociaal verband geldt niet zomaar is af te lezen, noch uit de bijbel (al geeft die wel onmisbare aanwijzingen), noch uit de sociale werkelijkheid. Dit vereist persoonlijke en gemeenschappelijke studie, bezinning en Geestelijke leiding en het resultaat blijft feilbaar mensenwerk. Wat ik nu in het vervolg van deze bijdrage wil doen, is de normativiteit van de landbouw op het spoor komen.

Hoe het niet moet

We zagen dat normen zich op negatieve wijze tonen in de problemen die opduiken als mensen zich daar niet aan houden. Ook bestudering van de problemen van de huidige reguliere landbouw kan dus helpen om de normativiteit die voor de landbouw geldt in het vizier te krijgen. Wat zijn die problemen en wat zijn de achterliggende normatieve keuzes?⁵

Kenmerken van de moderne reguliere landbouw zijn mechanisatie, rationalisatie, schaalvergroting, intensivering en specialisatie. Gevolgen zijn: een sterke verlaging van de prijzen van landbouwproducten (in termen van koopkracht), zowel voor de boer als voor de consument, overproductie in sommige delen van de wereld, milieu-problematiek (vermesting, verspreiding gifstoffen door bestrijding van plagen) en verlies van maatschappelijk draagvlak voor bepaalde dieronvriendelijke productiemethoden (als legbatterijen en kistkalveren) en afwenteling van kosten op boer, milieu en ontwikkelingslanden. Overigens wordt al vele jaren gewerkt aan het tegengaan van deze problemen, deels ook met succes. Toch blijven er geweldige spanningen bestaan tussen rendabel boeren en ethisch verantwoord boeren.

Welke opvatting over de werkelijkheid en welke ethische waarden vormen de achtergrond van deze ontwikkeling?⁶ Het is een opvatting waarin de werkelijkheid vooral gezien wordt als een geheel van grondstoffen en energieën, die we kunnen gebruiken naar ons inzicht en voor ons nut. Dus een nuttigheidsdenken waarin de dingen geen waarde en betekenis hebben afgezien van hun nut voor ons als mensen en van de waarde die wij als mensen, die de samenleving, eraan wil toekennen. Hiermee samen hangt een materialistische opvatting van levende organismen als ingewikkelde machines die wij via ingrepen

voedsel dat geproduceerd wordt op een wijze die geen recht doet aan Gods normen boet aan kwaliteit in en dit heeft ook gevolgen voor de gezondheid van mensen

'beter' kunnen laten functioneren, dit wil zeggen, meer van gewenste producten kunnen laten voortbrengen. Terzijde zij opgemerkt dat de genetische manipulatie van gewassen en dieren in feite op dit waardepatroon voortborduurde. Dit betekent mijns inziens dat die techniek mogelijk wel bepaalde nadelige consequenties van de huidige landbouw kan verminderen, maar dat die op zichzelf geen werkelijk ethisch-verantwoorde en duurzame landbouw zal brengen.⁷

Een cultuurhistorische en ethische wortel van de problemen in de landbouw wordt dus gevormd door een werkelijkheidsopvatting waarin de bruikbaarheid en het nut voor de mens het dominante perspectief is. Dit wijst erop

dat in een ethisch verantwoorde landbouw ook meer oog dient te bestaan voor de eigenheid van de schepselen en de begrensde draagkracht van de natuurlijke omgeving. In een genormeerde landbouw zal daarvoor duidelijk wel plaats zijn. Van een dergelijk genormeerde landbouw geef ik nu een schets zonder, vanwege het bestek van dit artikel, ieder element hiervan expliciet te verantwoorden.

Primair proces

Het agrarisch bedrijf kan worden gezien als een vervlechting van een primair proces en een institutioneel kader. Het primaire proces in het agrarische bedrijf is landbouw

ethisch verantwoorde landbouw dient oog te hebben voor de eigenheid van de schepselen en de begrensde draagkracht van de natuurlijke omgeving

in engere zin. Dit betreft de omgang met de levende natuur, gericht op het voortbrengen, zoals de Engelsen dat dan kort zeggen 'food and fiber': voor de mens essentiële levensvoorwaarden. 'Fiber' heeft dan betrekking op materialen als katoen, wol, vlas en zijde die belangrijke grondstoffen zijn voor kleding en andere toepassingen. (Aan de agrarische productie van biomassa ten behoeve van brandstof voor verbrandingsmotoren ga ik nu voorbij. Dat zou qua product verder afstaan van de mens dan 'food and fiber', maar niet qua gebruik van de levende natuur als productiemiddel). Tegelijk met dat agrarisch productieproces is de boer ook bezig met het beheer en de inrichting van 'de groene ruimte'. Deze kan naast of in de plaats van die agrarische productie ook andere doeleinden dienen bijvoorbeeld recreatie, instandhouding van een bepaald natuurlijk milieu een bepaalde biodiversiteit. Omdat het hierbij gaat om de natuurlijke leefomgeving van mensen is het niet om het even hoe die 'groene ruimte' wordt beheerd.

Vanwege deze karakteristieken van het primaire proces van de landbouw dient mijns inziens 'zorg' als de centrale ethische waarde ervan gezien worden. Onder 'zorg' versta ik in dit verband die ethische overtuiging dat het schepsel ook een eigen, van menselijk nut onafhankelijke waarde heeft, waaraan recht gedaan dient te worden. Dit sluit gebruik van het schepsel allerminst uit, maar vraagt wel een genormeed gebruik.

Technieken die in dit primaire proces gebruikt worden, moeten dan ook niet alleen, of eenzijdig productiegestuurd, maar ook zorggestuurd ingezet worden. In termen van de deugdenethiek kunnen we ook zeggen dat zich in dat primaire proces met name deugden als respect (voor het schepsel), geduld, volharding, aandachtigheid, inventiviteit en gevoel voor timing, gestalte dienen te krijgen.

Institutioneel kader

Het primaire proces (het voortbrengen van 'food and fiber') is vervlochten met een institutioneel kader. Dit betreft de juridische en bedrijfsmatige kant van de agrarische praktijk. Dan gaat het over eigendom en leningen, pacht, prijzen voor producten, over quota en vergunningen, over concurrentie en internationale regelingen en verhoudingen, over het feit dat het bedrijf ook een inkomen moet opleveren voor de boer en zijn gezin. Dan hebben we het ook over de wettelijke vereisten voor omgang met dier en gewas en over de economische eis van rentabiliteit. En dat is warempel geen eenvoudige zaak voor de boeren van vandaag. Zoals gezegd: een deel van de kosten van onze goedkope agrarische producten wordt afgewenteld op de boerenstand en op de natuur. Daarin manifesteert zich een ethische spanning van onze hedendaagse landbouw. Maar dit institutionele kader heeft in de agrarische praktijk een legitieme plaats. Belangrijke deugden in dit verband zijn rechtvaardigheid (typisch ook een deugd en een waarde voor het publieke bestuur), zorgvuldigheid, doelmatigheid en ondernemingschap.

Van groot belang is nu de verhouding tussen het primaire proces van de landbouw en dit institutionele kader. Mijns inziens moet uitgegaan worden van het primaire proces

het institutionele kader dient het primaire proces te faciliteren en niet te exploiteren.

en dient het institutionele kader dat primaire proces met zijn eigen normativiteit waarin 'zorg' centraal staat, te faciliteren en niet te exploiteren. Een manier om de ontwikkelingen in de landbouw van de laatste decennia te beschrijven is dat het primaire proces meer en meer is geëxploiteerd, door de waarden die in het institutionele kader centraal staan, prioriteit te geven. Hier ligt natuurlijk ook een belangrijke taak voor de overheden op allerlei niveaus, zeker ook op Europees niveau.

Zorgethisch-verantwoorde landbouw

Wat betekent een dergelijke 'zorgethische' benadering van de landbouw nu voor een normatieve visie op het agrarisch bedrijf waarmee het landbouwbeleid zou moeten rekenen? Ik formuleer slechts kort enkele hoofdkenmerken.⁸

- Het agrarisch bedrijf wordt gezien als een samenhangend systeem, met gewas en bodem als subsystemen, met een natuurlijke, begrensde 'draagkracht';
- Voor de bevordering van groei en bestrijding van plagen wordt zoveel mogelijk gebruik gemaakt van biologische en agronomische methoden (gemengde teelt, wisselteelt, symbiosen, biologische bestrijding etc.).

- In het beleid en de bedrijfsvoering wordt optimaal rekening gehouden met lokale agronomische omstandigheden; dit in tegenstelling tot de 'industriële' landbouw die juist standaardisering van dieren, gewassen en bedrijfsvoering vraagt;
- De boer met zijn kennis van de lokale situatie en zijn bedrijf vormt het uitgangspunt van het beleid;
- De agrarische sector handhaaft dan wel bevordert de biodiversiteit en bodemkwaliteit;
- Het (internationale) beleid geeft prioriteit aan regionale (soms nationale grenzen overschrijdend) voedselproductie, boven grootschalige verbouw voor export.

Deze kenmerken vereisen natuurlijk nadere uitwerking voordat ze in beleid vertaald kunnen worden. Zonder daarbij te vervallen in blauwdrukken die aan de diversiteit van situaties en praktijken geen recht kan doen. In de genoemde literatuur worden daartoe goede aanzetten gegeven. Doel van deze bijdrage was duidelijk te maken dat een bezinning op voedselethiek niet heen kan om een bezinning op de voedselproductie en dat ethische normen hiervoor niet een willekeurig lijstje zijn van al dan niet politiek correcte wenselijkheden, maar samenhangen met elkaar en met de aard van het agrarische bedrijf. In een dergelijke bedrijfsvoering zullen naar mijn overtuiging ook de andere, in het begin genoemde problemen met betrekking tot voedselproductie, hanteerbaar worden.

- Dit artikel past in het project 'Biotechnologie in de landbouw', een samenwerkingsproject van het Instituut voor CultuurEthiek, de wetenschappelijke instituten van het CDA, de SGP en de ChristenUnie, en het Christelijk Ecologisch Netwerk, dat financiële steun ontving van de Noaber foundation.
- Aan de eveneens belangrijke tak van de visserij waar vergelijkbare problemen spelen, ga ik nu voorbij.
- Zie ook: H. Jochemsen. Scheppingsbeheer als eredienst. In: R.M.M. Berns (red.) *Om het beheer van de schepping*. Marnix van St Aldegonde St., 1990, p.35-56.
- Zie hierover bijvoorbeeld A.M. Wolters. *Schepping zonder grens*. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 1988.
- Hier slechts een korte schets; voor uitvoeriger bespreking zie C. van Bruchem. *Landbouw van vooruitgangsstreven naar gerechtigheid*. Marnix van St Aldegonde St., 1991; C. van Bruchem, C. Visser (red.) *Boeren voor morgen. Landbouwbeleid en christelijke politiek*. Mr. Groen van Prinsterer Stichting, 2004; zie ook G.C. van den Berg (eindred.) *De boer als rentmeester. Gangbare, geïntegreerde en biologische landbouwmethoden in bijbels licht bezien*. Groen, 1998.
- Zie hierover E. Schuurman. *Geloven in wetenschap en techniek – hoop voor de toekomst*. Reeks verantwoording dl. 15. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1998.
- Zie hierover uitvoerig H. Jochemsen (red.) *Toetsen en begrenzen*. Groen van Prinsterer Stichting, 2000.
- Zie noot 3 en ook: D.J. Evans, R.J. Vos, K.P. Wright (Eds.) *Biblical holism and agriculture. Cultivating our roots*. Pasadena (Ca): William Carey Library, 2003, voor waardevolle inzichten in de normen die de landbouwsector zou moeten honoreren.

Heeft etikettering van levensmiddelen een positief effect op het voedingspatroon van consumenten?

Gezond eten in Nederland

Door ir. Jantine Voordouw en dr.ir. Judith Cornelisse-Vermaat, onderzoekers aan Wageningen universiteit, departement Maatschappijwetenschappen, marketing en consumentengedrag¹

Als we het hebben over een gezond voedingspatroon, komt vaak overgewicht ter sprake. Overgewicht en obesitas zijn nog steeds een groot probleem in Nederland. In 2004 had 46,5% van de Nederlandse bevolking overgewicht en 10,9% had obesitas (extreem overgewicht) (CBS).

De cijfers voor 2005 geven een lichte daling aan, namelijk 44,9% overgewicht en 10,7% obesitas (CBS). Overgewicht heeft grote gevolgen voor de gezondheid. De kans op chronische ziekten neemt toe, bijvoorbeeld hart- en vaatziekten, diabetes type II en verschillende vormen van kanker. Daarom is het erg belangrijk dat de consument gestimuleerd wordt om verantwoorde voedingskeuzes te maken.

Alhoewel overgewicht een probleem is, is een gezond voedingspatroon voor iedereen van belang. In dit artikel wordt besproken hoe de huidige etikettering van levensmiddelen in Nederland wordt ervaren door consumenten en hoe deze etikettering een gezond voedingspatroon kan beïnvloeden.

Gezond eten

Het Voedingscentrum in Den Haag geeft duidelijke richtlijnen over verantwoord voedingsgedrag². De 'schijf van vijf' is een instrument dat de consument kan helpen om een gezond consumptiepatroon te volgen. De 'schijf van vijf' geeft vijf verschillende productgroepen aan waaruit elke dag iets uit geconsumeerd dient te worden. De schijf van vijf bestaat uit de volgende productgroepen: 1. graanproducten (bijvoorbeeld brood en pasta), aardappelen, peulvruchten, rijst, 2. groente en fruit, 3. zuivel, vlees(waren), vis, ei en vleesvervangers, 4. vetten en olie, 5. dranken. Elke groep heeft specifieke voedingsstoffen waardoor ze gekenmerkt worden. Groep 1 is een bron van koolhydraten, vezels, eiwitten, B-vitamines en mineralen. Groente en fruit wordt vooral gekenmerkt doordat dit rijk is aan vitamines en mineralen. Groep 3 bevat voornamelijk eiwitten, mineralen zoals ijzer en calcium, visvetzuren en B-vitamines. Vetten en oliën zijn belangrijk, omdat deze vetoplosbare vitamines bevatten, namelijk vitamine A, D en E en essentiële vetzuren (linolzuur en linoleenzuur). En natuurlijk mag een ruime hoeveelheid vocht niet gemist worden in een gezond voedingspatroon. Voor elke groep geldt dat er voorkeursproducten zijn en producten die met mate gegeten dienen te worden, bijvoorbeeld magere melkproducten versus volle melkproducten. In het algemeen geldt dat ongeraffineerde producten en

magere producten de voorkeur hebben. Het is belangrijk dat men gevarieerd eet, vooral niet te veel, matig is met vet (met name verzadigde vetten) en matig is met zout, suiker en alcohol. Verder moet men voldoende brood, groente en fruit eten. Daarnaast is het van belang dat men veilig omgaat met het voedsel. Voedingsmiddelen kunnen door de hygiëne thuis alsnog besmet worden met bacteriën waardoor men ziek kan worden (voedselinfectie of -vergiftiging).

Etikettering van voedingsmiddelen

Etikettering speelt een belangrijke rol bij de informatievoorziening aan de consument. De vraag is echter of de consument deze informatie wel leest en als dit gelezen wordt men het ook begrijpt. Is de consument in staat om met deze informatie een verantwoorde voedingskeuze te maken? Deze vragen staan centraal bij het ontwikkelen van goede doeltreffende etikettering voor de consument.

Het ministerie van VWS heeft onderzoek gedaan naar etikettering. Uit onderzoek bleek dat slecht 15% van de Nederlanders het etiket vaak of altijd leest³. Slechts 33% van de consumenten geeft aan voldoende kennis te hebben om de informatie op de etiketten goed te kunnen begrijpen⁴. Hoewel er op veel producten een voedingswaardetabel staat vermeld, zijn maar weinig consumenten in staat om de informatie in deze tabel juist te interpreteren. Om aan te geven hoe de kennis van de consument is, heeft het Voedingscentrum gevraagd of men weet wat de aanbevolen dagelijkse hoeveelheid calorieën is. Het blijkt dat slechts 10% van de consumenten dit weet⁵.

Het grootste probleem dat door de consument genoemd wordtomtrent het etiket is dat de terminologie die gebruikt wordt op het etiket vaak te moeilijk is voor de consument om te begrijpen. Daarnaast is het lettertype dat gebruikt wordt vaak erg klein en moeilijk te lezen. Bovendien is het door de grote hoeveelheid aan verschillende talen op het etiket het lastig voor de consument om de Nederlandse informatie te vinden. Al deze onderwerpen demotiveren de consument om het etiket te lezen. De onderzoeken die tot nu toe hierover

beschreven zijn, betreft consumenten die 'gezond' zijn, maar voor mensen met een voedselallergie is het etiket van groot belang en soms zelfs van levensbelang.

Voedselallergie

De prevalentie van voedselallergie wordt geschat rond de 5-8% bij kinderen en 1-2% bij volwassenen^{6,7}. Hoewel dit een relatief kleine groep mensen is, wordt een veel grotere groep mensen geconfronteerd met voedselallergie, zoals de volledige sociale omgeving van patiënten met een voedselallergie. De groep mensen die direct of indirect te maken heeft met een voedselallergie wordt geschat rond de 25-30% van de totale bevolking.

Sinds november 2005 is er vanuit de Europese Unie (EU) nieuwe regelgeving van kracht welke de producenten verplicht stelt de twaalf grootste allergenen te vermelden op de verpakking. Ondanks deze wetgeving is de voedselallergische consument nog steeds niet zeker van de veiligheid van de producten. De redenen van deze onzekerheid kunnen gezocht worden in de angst voor kruisbesmetting met allergenen, ongeëtiketteerde producten (zoals los verkochte producten), de voorzorgswaarschuwingen op het etiket (bijvoorbeeld "kan sporen bevatten van X") en doordat de op het etiket gebruikte terminologie vaak te moeilijk is voor mensen om het volledig te begrijpen.

Voorkeuren van consumenten met een voedselallergie Momenteel is er vanuit de EU een voedselallergieproject bezig, EuroPrevall, waarin diverse onderzoeken worden gedaan naar voedselallergie (medische, sociale en economische aspecten). Onlangs is binnen dit project een etnografische studie uitgevoerd in Nederland om te achterhalen wat de preferenties zijn van de voedselallergische consument ten aanzien van etikettering⁸.

Enkele resultaten uit dit onderzoek zijn dat de voedselallergische consument het etiket zeer nauwkeurig leest, voordat de consument het product overweegt te kopen. Vooral patiënten die zeer hevig kunnen reageren op allergenen lezen het etiket zeer grondig. Over het algemeen is de voedselallergische consument ontevreden over het etiket. De voedselallergische consument wil een zo volledig mogelijke ingrediëntenlijst, maar vindt aan de andere kant de huidige labels te veel informatie bevatten. Alhoewel dit tegenstrijdig lijkt, is dit het niet, want de informatie die nu op het etiket staat is niet de informatie die de voedselallergische consument zoekt.

Symbolen op verpakkingen van voedingsmiddelen

Een aantal producenten plaatst naast de geschreven allergeneninformatie ook symbolen op de verpakking. Over het algemeen waren de voedselallergische consumenten hier positief over, maar wilden daarnaast de allergeneninformatie ook uitgeschreven hebben. De allergeneninformatie en symbolen werden voornamelijk gebruikt als exclusie-criterium, dat wil zeggen dat allergeneninformatie werd gebuikt om te zien of het product onveilig is voor hen, maar wanneer uit de allergeneninformatie blijkt dat het product veilig zou

moeten zijn, leest de voedselallergische consument alsnog het hele etiket om volledig zeker te zijn. De voedselallergische consument heeft nog geen volledig vertrouwen in de allergeneninformatie.

Niet alleen bij allergeneninformatie wordt gebruik gemaakt van symbolen. Op steeds meer producten worden de gezondheidssymbolen vermeld. Deze symbolen zijn bedoeld om de consument te helpen in het maken van gezonde voedingskeuzes. De symbolen categoriseren de producten op basis van bepaalde bestanddelen, met name (verzadigde) vetten, suiker, zout en voedingsvezels spelen hierbij een rol. Door het gebruik van symbolen kan de consument in een oogopslag zien of het product past in een gezond voedingspatroon. Symbolen lijken erg belangrijk bij de informatievoorziening van de consument, omdat de terminologie op het etiket vaak niet volledig wordt begrepen.

Conclusie

Het zou onmogelijk zijn om een etiket te ontwerpen dat rekening houdt met allerlei diëten, zoals diabetes, voedselallergie, coeliakie. Het is daarom logisch om de oplossingen te zoeken in ICT-technologieën. Het plaatsen van computerzuiden in winkels zou een mogelijke ICT-oplossing kunnen zijn. Bij deze zuil kan de consument een product scannen en via een programma de informatie op kunnen vragen die deze nodig heeft. De traceerbaarheid van voedingsmiddelen zou hierbij een rol kunnen spelen om de informatie nauwkeurig te verschaffen⁹.

Goede en volledige etikettering is dus van groot belang voor elke consument om in staat te zijn gezonde keuzes te maken. Het is echter van nog groter belang voor mensen die leven met een dieet, zoals consumenten met een voedselallergie. Door aandacht te hebben voor deze speciale groepen in de samenleving en er zorg voor te dragen dat de etiketteringsregels worden nageleefd, zou de ChristenUnie zich kunnen inzetten voor veilig voedsel voor iedereen.

- 1 De auteurs danken prof. Lynn Frewer voor haar bijdrage aan dit artikel. Door haar talrijke initiatieven zijn zij in staat onderzoek te verrichten om de rol van de consument een verdiende plaats te geven in het onderzoek naar voedselveiligheid.
- 2 Voedingscentrum. Consument moet vertrouwen in voedsel terugkrijgen. Voedingscentrum 9 november 2004.
- 3 Hanning, C. en Van Der Veen, G. (1999). *Effectiviteit van levensmiddelenetiketen volgens consumenten*. SWOKA.
- 4 Drichoutis, A.C. Et al. Nutrition knowledge and consumer use of nutritional food labels. *European review of agricultural economics*, 32(1), 93-188.
- 5 Voedingscentrum. Consument moet vertrouwen in voedsel terugkrijgen. Voedingscentrum 9 november 2004.
- 6 Buttriss, J. and Schenker, S. (2002). Introduction and definitions. in: *Adverse reactions to food. The report of a British Nutrition Foundation Task Force*. Buttriss, J. (ed.). Blackwell Science Ltd. Great Britain.
- 7 Sicherer, S.H., Noone, S.A. and Munoz-Furlong, A. (2001). *The impact of childhood food allergy on quality of life. Annals of Asthma, Allergy and Immunology*, 87, 461-464.
- 8 Voordouw, J., Cornelisse-Vermaat, J.R. and Frewer, L.J. (2006). *The main problems of food allergic consumers concerning food labeling: an ethnographic study*. Paper presented at the 98th European Association of Agricultural Economists. Marketing Dynamics within the Global Trading System: New Perspectives. Chania, Greece.
- 9 Van Rijswijk, W., J. Cornelisse-Vermaat and L. Frewer (2006). *Can traceability improve consumers' confidence in food quality and safety?: The importance of matching information with consumer needs*. Paper presented at the 7th International Conference on Management in Agrifood Chains and Networks. Ede, The Netherlands.

Het beheersen van de tijdbom 'overgewicht'

Door Alex Sytsma, Senior coach voedselveiligheid (Ede) en Gerrie de Veer, Senior coach voedselveiligheid van VAK=KenniS (Nuland)

Iedereen heeft in de media kunnen lezen en horen dat aan de zogenaamde vervetting van mensen iets gedaan moet worden. Dit geldt niet alleen voor de volwassenen, maar zeker ook voor de jongeren, aangezien in een recent onderzoek is aangetoond dat 3 van de 10 jongeren serieus overgewicht hebben en 2 van de 10 enig overgewicht. Hierbij kunnen we denken aan diabetes, hart- en vaatziekten, gewrichtsaandoeningen, mobiliteit etc. De met zich meebrengende meerkosten zijn daarbij gigantisch en maken de kosten aan gezondheidszorg onbetaalbaar. Er moet dus wat aan gedaan worden.

Is zien eten doen eten?

Is lijnen voldoende als oplossing? Zeker niet. Het is bekend vanuit de gegevens van volwassenen dat het effect van lijnen niet bijster groot is. Slechts 10 % heeft hier langere tijd baat bij. Anderen houden het zogenaamde jojo effect; ze komen aan, vallen af, etc. Dit betekent dat als men al op jonge leeftijd overgewicht heeft, deze op latere leeftijd moeilijk te verminderen is. Het is daarom van groot belang om zo vroeg mogelijk ervoor te zorgen dat overgewicht wordt voorkomen. Gezien de huidige situatie is dit absoluut noodzakelijk.

De helft van de jongeren bevindt zich in een gebied waar op langere termijn grote gezondheidsproblemen zullen ontstaan.

Een bijkomend probleem is dat voedsel in de huidige vorm in overvloedige mate aanwezig is op elk tijdstip van de dag. Denk maar eens aan de automaten, kantines, snackbars, en supermarkten. Door deze dagelijkse confrontatie eten we ook meer. "Zien eten doet eten." Daarnaast zitten in het zogenaamde kant en klare voedsel en de snacks nog veel verborgen calorieën, zoals vet-

ten en suikers (koolhydraten). Deze stoffen zijn wel nodig, maar niet in die hoeveelheden zoals we die nu eten. Daarbij komt nog eens het feit dat men minder is gaan bewegen - men neemt sneller de auto, de trein of de bus - en dat men veelal geen zwaar beroep meer uitvoert. Hierdoor verbranden mensen minder. Al met al is onze intake aan energie groter dan onze verbranding. Hierdoor slaat ons lichaam deze zogenaamde kostbare energie op als vet (als reserve). We gebruiken die reserve echter niet meer.

Convenant

Door de wereldvoedselorganisaties en overheden is de noodklok geluid om deze vervetting (de opslag van extra energie) te beteugelen. Des te gênanter is het dat wij als inwoners van een rijk land wat aan onze vervetting (onze reserve) moeten gaan doen, terwijl anderen in de wereld sterven door een tekort aan deze reserve. Het wordt gezien als een tijdbom die tikt. Onze overheid heeft aangegeven dat het probleem van vervetting op een breed vlak aangepakt moet worden. Niet alleen voor het minder (laten) eten, maar ook het meer (laten) bewegen van de burger. Ook de productie en samenstelling van ons voedsel moet een bijdrage leveren om dit probleem te kunnen beheersen. De overheid betreft daarbij ook de industrie met het bedenken van oplossingen (innovaties). Hiervoor is recentelijk een convenant getekend tussen de overheid (VWS en OCW), de Federatie Nederlandse Levensmiddelen Fabrikanten (FNLI), de cateraars, de Horeca, het Centraal bureau levensmiddelen, de zorgverzekeraars (NZ), de werkgeversorganisaties (NCO-NCW en MKB) en de Nederlandse Sport Federatie (NOC-NSF). De heer Paul Rosenmöller is de voorzitter van dit platform.

Workshop vanuit overheid en industrie

Op 4 oktober 2005 vond een eerste workshop plaats in dit kader. Zowel de overheid als de betrokken industriële deelnemers hebben tezamen gebrainstormd hoe de industrie haar innovatieve bijdrage zou kunnen leveren om de vervetting tegen te gaan. Daarbij is een aantal concrete vragen en onderwerpen geformuleerd en besproken:

- In hoeverre is het relevant om een *light*-variant te ontwikkelen?

- Wat moet een bedrijf doen als hun producten al “verantwoord” zijn?
- Zijn kleinere porties van belang of juist mindere porties in een verpakking?
- Is het geven van betere informatie de oplossing?

Discussie tussen verschillende werkvelden

Tijdens de verschillende presentaties ontstonden soms hevige discussies. De industrie bekeek de zaak veelal van de eigen kant (“er moet ook geld verdient worden”) en de overheid veelal vanuit haar taak als beschermer van oneerlijkheid en veiligheid.

Het is gênant dat wij als inwoners van een rijk land wat aan onze vervetting (onze reserve) moeten gaan doen, terwijl anderen in de wereld sterven door een tekort aan deze reserve

De grondgedachte onderschrijft iedereen, maar wat sterk opviel, was dat men nog veelal vanuit de eigen (beperkte) gedachtegang de zaken bekeek. Men zat vast in de eigen standpunten en had geen geïntegreerd verhaal. In een aantal gevallen werd ook door de industrie aangehaald dat zogenaamd gezonde producten maar moeilijk door de overheid werd goedgekeurd (en daarmee verkoopbaar als zodanig voor de consument). Men kan pas een zogenaamd gezond product verkopen als het wetenschappelijk is beschreven, getest en beoordeeld. Daarmee is het maken en verkoopbaar maken van een gezond product een moeilijk en langdurig proces, waarbij de overheid veel bureaucratische drempels opwerpt. Ze zou dit meer moeten stimuleren.

Light als oplossing?

Uit de presentaties en gesprekken in de workshop bleek vaak dat men te vaak denkt aan volledig nieuwe producten en niet zo zeer aan aangepaste of verbeterde producten. *Light*-producten zijn hier een voorbeeld. Nadeel aan deze producten is dat hiermee niet direct iets wordt gezegd hoe hiermee bijvoorbeeld vervetting voorkomen kan worden. *Light* kan bijvoorbeeld in het ene geval op minder suikers (koolhydraten) duiden en in het andere geval op minder vet. *Light* is dus geen waterdichte en gewaarborgde term waarvoor mensen kunnen kiezen. Elke producent kan het op zijn eigen manier ongelimiteerd gebruiken. De term is te vergelijken met de term ‘dermatologische getest’; ze zegt niet zoveel. De industrie zal daarom samen met de overheid aan de eenduidigheid en waarborg moeten werken, van waaruit de consument een verantwoorde keuze kan maken. En niet onbelangrijk zal dit ook in gezamenlijkheid op consistente en eenduidige manier gecommuniceerd moeten worden aan de consument. Hoe helderder, duidelijker en beter

gewaarborgd het is, hoe beter, sneller en duidelijker het ten uitvoering gebracht kan worden. Dit komt de kiezende consument ten goede.

De taak van de overheid

Wat duidelijk naar voren is gekomen, is dat de overheden veel actiever betrokken moeten worden bij de innovatie van producten en in het stellen van criteria voor de informatie en de doelgroep. Afgesproken is dat deze vorm van ontwikkeling beter zal gebeuren, waarbij transparantie en samenwerking een vereiste zijn. De overheid zal daarbij samen met het platform de “helicopter view” functie moeten vormen om zo verschillende initiatieven aan elkaar te koppelen en in samenwerking verder te ontwikkelen. Gezien de terugtrekkende en handhavend optredende overheid zal er zeker een extra inspanning moeten worden verricht door de overheid. Immers, handhaven en terugtrekken hebben niet de beloofde noodzakelijke en gewaarborgde bescherming gebracht voor de consument, zoals eerder door de overheid is aangegeven. De initiatieven moeten nu ook komen van een terugkerende, doch niet belerende, overheid, die initiërend en sturend moet optreden om het probleem van de vervetting in samenwerking met anderen aan te pakken.

Tevens was men tijdens de workshop duidelijk van mening dat veranderingen in eten en eetpatronen alleen niet voldoende zijn: een afgestemde portie aan beweging is even essentieel. Velen die op de workshop aanwezig waren, gaven aan dat de structuur van gym(nastiek) op scholen een goede bijdrage kan leveren, evenals het door de overheid stimuleren van de zogenaamd bedrijfsgymnastiek en de sportbeoefening als hobby. De overheid moet dit stimuleren. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt dus niet alleen bij de consument, maar ook bij de overheid en de andere partijen. De tijdbom is alleen maar onschadelijk te maken door inzet van alle partijen: consumenten, producenten, scholen en overheden.

Een vorm van subsidiering kan hierop een positief effect hebben. Door nu te investeren kunnen we in de toekomst enorme winsten behalen in de vorm van gezonde, gemotiveerde en dynamische mensen, lagere gezondheidsklachten en een dynamische maatschappij en niet op de laatste plaats een betere beheersing (besparing) van de uitgaven in de gezondheidszorg en uitval door ziekte bij bedrijven.

Open slot

Dit soort bijeenkomsten leveren een goede basis voor ieders verantwoordelijkheid voor het beheersbaar (kunnen) maken van de vervetting. Er is echter nog een lange weg te gaan. Wel hebben we een stap in de goede richting gezet. Het vertrouwen is er. De discussie gaat verder... gericht op de toekomst van de huidige generatie en de komende.

De bescherming van de voedselveiligheid

Door Alex Sytsma, Senior coach voedselveiligheid (Ede) en Gerrie de Veer, Senior coach voedselveiligheid van VAK=Kennis (Nuland)

Onder 'voedselveiligheid' verstaan we onderwerpen die te maken hebben met ongezonde stoffen, zoals toxines, allergenen of ziekteverwekkers in het voedsel. Dergelijke onderwerpen hebben betrekking op de consument. Dat zien we bij thema's als hygiëne en de bereiding van voedsel. In dit artikel staan we stil bij de vraag waarom en hoe we eigenlijk ons voedsel moeten beschermen.

Waarom beschermen we ons voedsel?

We lezen het regelmatig in de krant of zien en horen het op de televisie: voedselvergiftiging komt overal voor. Er zijn regelmatig affaires die aangeven dat het fout kan gaan en waarbij de effecten steeds grootschaliger worden. Effecten niet alleen op het aantal mensen dat ziek wordt (en eventueel overlijdt), maar ook op maatschappelijk terrein, zoals de kosten van ziek-zijn en de onrust in de samenleving. Voedselaffaires geven de consument het idee dat voedsel eten niet veilig is. De media spelen daarbij ook een grote rol. Na een groot voedselveiligheid probleem zie je dat de consument zich afkeert van het betreffende probleem. Denk maar eens aan de varkenspest of de vogelgriep.

Naar schatting 2,25 miljoen mensen worden in Nederland getroffen door een voedselinfectie of -vergiftiging.

De grootste boosdoener – met 315.000 meldingen per jaar - is de *Campylobacter* bacterie, welke onder meer voorkomt in kipproducten, varkensvlees en rauwe melk. *Salmonella* is een andere grote boosdoener (ruim 112.000 meldingen per jaar). Deze komt voor in onder meer vlees, vis, gevogelte en eieren.

De meeste uitbraken van voedselinfecties komen voor bij bereiding van maaltijden in de professionele keuken, zoals restaurants, snackbars, kantines en instellingskeukens. Wanneer we kijken naar het aantal patiënten, dan vinden we via de professionele keuken de meeste patiënten (namelijk 70%) tegen 30% via de eigen keuken. Dit

kan gemakkelijk worden verklaard. Als het namelijk misgaat in een professionele keuken, dan hebben meerdere consumenten last van de problemen dan als zoiets thuis gebeurt.

Dat er regelmatig problemen ontstaan bij het produceren van producten blijkt wel uit de krant. Dit leidt niet alleen tot maatschappelijke problemen, maar ook tot financiële problemen. Denk hierbij onder meer aan de productaansprakelijkheid. Klassieke voorbeelden in dit verband zijn:

- Iglo Ola : nitriet in de maaltijden
- Nutricia : Halamid in Olvarit
- Perrier : desinfectiemiddel in bronwater
- Heineken : glas in bierflesjes

Dat dit zeer ernstige gevolgen kan hebben, blijkt onder meer uit de jaarverslagen van de keuringsdienst van Waren. Naast het menselijk leed kosten deze ziekteverwekkers de maatschappij ongeveer 328 miljoen euro per jaar.

De gegevens over het aantal voedselinfecties en -vergiftigingen rechtvaardigen grote inspanningen om de veiligheid van voedingsmiddelen grondiger aan te pakken dan nu het geval is.

Hoe beschermen we ons voedsel?

Microbiologisch onderzoek en het verrichten van hygiëne-inspectie heeft geen garantie voor de (microbiologische) veiligheid van ons voedsel gegeven.

Een van de doelstellingen van de Europese regelgeving was het aantal ziektegevallen veroorzaakt door het nuttigen van ondeugdelijke voedingsmiddelen terug te dringen. Dit kan gerealiseerd worden door algemene hygiënevoorschriften op te stellen voor bij productieverwerking, -bereiding, en voor opslag en transport van voedingsmiddelen.

De FAO en WHO hebben hiervoor een zevental principes opgesteld, waaraan elke organisatie moet werken om de voedselveiligheid enigszins veilig te maken. De term die zij daarvoor gebruiken is HACCP (spreek uit als 'Hessup'). Dit staat voor: Hazard (risico, voedselbesmetting), Analysis (identificeren), Critical (kritische), Control (beheers-), Points (punten). HACCP wordt als het "systeem" gezien dat op een structurele en consequente manier de voed-

selveiligheid kan beheersen. Beheersen omdat 100% uitsluiten van onveiligheid van voedsel uiteraard niet kan. Met het van kracht worden van de Warenwetregeling Hygiëne van Levensmiddelen sinds 1995, moeten levensmiddelenbedrijven kunnen aantonen dat al het mogelijke wordt gedaan om de risico's met betrekking tot de productveiligheid te beheersen. Met een systeem waarin de principes van HACCP zijn opgenomen, wordt hieraan voldaan. Dit betekent voor het bedrijf dat het een voedselveiligheidssysteem moet opzetten.

Geschiedenis van de HACCP

HACCP vindt haar oorsprong in Amerika. In de jaren '60 wilde de NASA dat de leverancier van astronautenvoeding een absoluut veilig astronautendieet kon garanderen. Een buikloopje in de ruimte kon men zich immers niet permitteren... In navolging van Amerika werd in 1974 in Engeland een HACCP-systeem voor de conservenindustrie toegepast. Begin jaren '90 heeft de Wereld Gezondheidsorganisatie (WHO) en de Voedsel Landbouworganisatie (FAO) het HACCP-systeem aanbevolen als een doelgericht systeem om voedselvergiftiging tegen te gaan.

De Europese Unie nam de HACCP-aanbeveling over en streefde naar de invoer van de denkwijze in de wetgeving van de lidstaten. Op 14 juni 1993 verscheen er een algemene richtlijn. Deze gaat over hygiëne van Levensmiddelen (nr. 93/94/EEG). De algemene richtlijn is vertaald naar de Nederlandse wetgeving door middel van de warenwetregeling Hygiëne van Levensmiddelen.

De wetgeving verandert regelmatig door verordeningen die vanuit Brussel gesteld worden. Sinds 2005 is de General Food Law van kracht. Deze fungeert als paraplu met daaronder hangend onder andere de EG-Verordeningen 852;853;854 en 855/2004. De verordeningen zijn vanaf 1 januari 2006 van kracht geworden. Sindsdien is de Warenwet allen nog voor non-food producten.

De wetgeving rond voedsel is nu geheel volgens de Europese richtlijnen. Hierdoor behoort elk land voedselveiligheid op dezelfde eenduidige manier te beheersen. Bovendien gaan de verordeningen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de General Food Law, veel concreter in op voorschriften waar bedrijven rechtstreeks aan moeten voldoen. De stand van zaken anno 2006 is dat we naast de warenwet ook de General Food Law en verschillende hygiëne verordeningen hebben.

Controle door de overheid (de VWA)

Eén van de taken van de Voedsel en Waren Autoriteit (VWA) is het uitoefenen van toezicht op de naleving van wet- en regelgeving voor wat betreft de veiligheid van voedsel en waren. De wet moet burgers immers behoe-

den voor onveilig voedsel. Door de overheid is gesteld dat de bedrijven zelf de voedselveiligheid moeten beheersen en dat de inspectie komt controleren of zij dit ook goed doen. De bewijslast en verantwoordelijkheid met betrekking tot de beheersing en inrichting van de voedselveiligheid ligt bij de bedrijven zelf.

Indien bedrijven regelgeving niet nakomen, kunnen sancties worden opgelegd. Hierbij kunnen we denken aan een waarschuwing, het openbaar maken van geconstateerde overtredingen, het opleggen van boetes en/of het intrekken van de EG-erkenning. Er wordt zelfs over gedacht regelmatige en hardnekkige overtreders publiekelijk bekend te maken.

Invloed op voedselveiligheid door de consument zelf

Als consumenten hebben we zelf ook voor een deel invloed op de veiligheid van voedingsmiddelen. Plantarische gifstoffen zitten bijvoorbeeld van nature in bepaalde groenten. Door de bereidingsadviezen te volgen, kunnen we de negatieve gevolgen ervan voorkomen. Als voorbeeld valt te denken aan hoe we ons voedsel bewaren. En hoe bereiden we ons voedsel thuis? Te denken valt aan het bereiden van bijvoorbeeld kipperechten in verband met Campylobacter- en Salmonellabesmetting en vandaar uit de kans op een eventuele voedselvergiftiging. Het lastige is dat niet altijd te voorkomen is dat in levensmiddelen een kleine hoeveelheid van een schadelijke stof voorkomt. De veiligheidsnormen moeten in dat geval garanderen dat de gezondheid daar niet door wordt geschaad. Verder hebben we invloed op de hoeveelheid schadelijke stoffen waaraan we worden blootgesteld door de keuze die we maken uit het grote aanbod van voedingsmiddelen. Door bijvoorbeeld te kiezen voor magere zuivelproducten of magere vleessoorten, krijgen we minder dioxines binnen.

Conclusie

Consumenten hadden in 2004 in het algemeen een hoog vertrouwen in de veiligheid van voedsel. Uitzonderingen zijn, net als in 2003, producten als kip, kant-en-klaarmaaltijden en vitaminepreparaten. Consumenten achten voornamelijk de overheid en de fabrikanten verantwoordelijk voor het op de markt brengen van veilige producten. Zij willen dat er garanties worden geboden zonder dat zij zich zelf met de details bezig hoeven houden. De overheid heeft binnen het kader van de zogenoemde hygiëneverordeningen een rol voor de Voedsel en Waren Autoriteit. Deze neemt een centrale rol in als toezichthouder. Over onze voedselveiligheid, zowel in productie, als bijvoorbeeld tijdens de komende braderieën in de zomer.

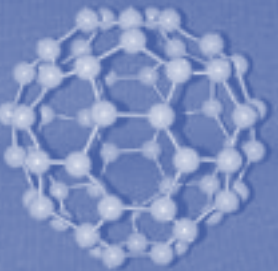

Nanotechnologieën, kun je die eten?

Door Koos van der Kolk, die momenteel onderzoek doet naar nanotechnologieën in de landbouw en voedsel voor het wetenschappelijk instituut.

Noem het woord 'nanotechnologie' en de kans is groot dat je gesprekspartner je verbaasd aankijkt.

Nanotechnologie? Kun je dat eten? Als het aan de industrie ligt in ieder geval wel: binnen een paar jaar kunnen we het eerste nanovoedsel op ons bord verwachten. Hoog tijd om even uit ons dagelijkse leven te stappen en te duiken in de wondere wereld van de nanotechnologieën.

Figuur 1. De verhouding tussen een voetbal en een buckeyball is gelijk aan de verhouding tussen de aarde en een pingpongbal.

	
Voetbal: 22,5 centimeter	Aarde: 12.756 kilometer
	
C ₆₀ Buckeyball: 0,7 nanometer	Pingpongbal: 4 centimeter

Moleculen, atomen, hoe zat het ook alweer?

De hele stoffelijke werkelijkheid bestaat uit piepkleine deeltjes: moleculen. Deze moleculen bestaan op hun beurt weer uit individuele atomen en atomen uit protonen, neutronen en elektronen. De buckeyball uit figuur 1 bestaat uit zestig koolstofatomen en is dus een C₆₀-molecuul.

De opbouw van dit artikel is als volgt. In de eerste paragraaf leg ik uit wat nanotechnologieën zijn. Vervolgens geef ik een overzicht van de nano-ontwikkelingen in ons voedsel en sluit ik af met enkele opmerkingen over het te verschijnen Kort Commentaar over deze materie.

Wat zijn nanotechnologieën?

'Nano' komt van het Griekse woord voor 'dwerg', en wordt binnen de exacte wetenschappen gebruikt om een lengtemaat aan te duiden. Van groot naar klein: een millimeter is een duizendste meter, een micrometer een miljoenste meter en een nanometer een miljardste meter. Een miljardste meter, hoe klein is dat wel niet? Stel we nemen een voetbal en een molecuul van ongeveer 1 nanometer groot: een buckeyball. Blazen we de voetbal nu op tot de grootte van de aarde, dan wordt de buckeyball ongeveer zo groot als een pingpongballetje. Ander voorbeeld: de punt aan het einde van deze zin is altijd nog een slordige 500.000 nanometer breed.

Wetenschappers krijgen processen en objecten op nanoschaal (ruwweg: van één tot honderd nanometer) steeds beter onder de knie. Dit 'onder de knie hebben' duiden we aan met de term 'nanotechnologieën'. Voor nanotechnologen zijn moleculen net kleine LEGO-blokjes, waarvan je van alles kunt maken.

Nanotechnologieën lijken nieuw en grensverleggend. Toch is dit slechts ten dele waar: iedere moderne huiskamer barst nu al van de nanotechnologieën. Onze computers, televisies en radio's, allemaal bevatten ze nanocomponenten. Onderzoekers van IBM tekenden al in 1989 het logo van dat bedrijf met individuele atomen. Het nieuwe is dat er momenteel wereldwijd miljarden euro's worden gespenseerd aan de ontwikkeling van nanotechnologieën. Deze technologieën hebben dan ook grote beloften:

betere behandeling van ziekten, geheel nieuwe producten, meer welvaart, enzovoort.

Nanotechnologieën in ons voedsel

Ook de voedingsindustrie heeft zich massaal op de nanotechnologieën gestort. Er valt dan ook veel geld te verdienen: de wereldwijde markt voor nanotechnologieën wordt geschat op 2,6 miljard dollar in 2006, tot ruim 20 miljard in 2010. De belangrijkste ontwikkelingen zijn: 1. het beter kunnen volgen van voedingsmiddelen gedurende de productie, 2. slimme verpakkingen, 3. geheel nieuwe producten en 4. de gerichte bezorging van voedingsstoffen. Een aantal toepassingen zullen overigens pas op de middellange termijn - over vijf tot twintig jaar - in de schappen komen te liggen.

1. Big brother in voedselland

Voedsel gaat door vele handen voor het op ons bord beland. Over de hele wereld wordt er met ingrediënten, halffabrikaten en producten gesleept². Voor de voedselindustrie is dit een probleem, want zorg er maar eens voor dat al die duizenden producten vers zijn (en blijven!) en aan alle veiligheidsvoorschriften voldoen. Bovendien verplicht Europa bedrijven sinds januari 2005 om de levensgeschiedenis van voedingsmiddelen bij te houden. Deze informatie is namelijk erg handig bij het uitbreken van ziekten of voedselvergiftigingen.

Om het volgen van voedingsmiddelen - in jargon: *tracking and tracing* - mogelijk te maken, zijn in de loop van jaren tal van systemen ontwikkeld. Eén van die systemen is *Radio Frequency Identification* (RFID). Een RFID-tag is een kleine computerchip met daaromheen een antenne. De gegevens op de chip kunnen met een RFID-scanner op afstand uitgelezen, en in een computer opgeslagen worden.

iedere moderne huiskamer barst nu al van de nanotechnologieën.

Tracking and tracing is zeker geen nieuw concept in de voedingsector. De voortgaande ontwikkeling van kleinere, betere en goedkopere (nano)systemen maakt het echter mogelijk om in de toekomst ieder individueel product te volgen. Bepaalde informatie van het product kan bovendien ook op een 'slimme verpakking' weergegeven worden, zodat de consument precies weet wat hij koopt.

2. Slimme verpakkingen

Bij een gemiddeld gezin verdwijnt ieder jaar zo'n 135 kilo voedsel in de afvalbak³. Ook door de detailhandel worden jaarlijks tonnen voedsel weggegooid. Een belangrijke oorzaak hiervan is de uiterste houdbaarheidsdatum van levensmiddelen. Als deze verstreken is, mag het product namelijk niet meer verkocht worden en rest een gang naar de vuilniscontainer. Op deze houdbaarheidsdatum

zit echter een marge. Yoghurt van een paar dagen over de datum kun je bijvoorbeeld nog prima eten. Daarnaast zegt die datum eigenlijk niet zoveel over de versheid van het product. Het maakt namelijk nog al uit of diezelfde yoghurt een middag in een warme auto ligt of niet. Biosensoren vormen een belangrijk onderzoeksthema binnen de nanotechnologieën. Dergelijke sensoren kunnen niet alleen meer stoffen detecteren dan de huidige, ze zijn ook veel gevoeliger. Vooral dat laatste aspect is handig voor het detecteren van voedselbederf. Bij het bederven van voedsel komt namelijk een heel boeket van chemische stoffen vrij. Biosensoren aan de binnenkant van de verpakking kunnen deze stoffen in een vroeg

ieder ingrediënt kan vervolgens geïsoleerd, veranderd, vervangen, kortom: ontworpen worden

stadium detecteren en - bijvoorbeeld door een kleurverandering op het etiket - doorgeven aan de consument 'help, ik bederf!'⁴ Koppel dergelijke sensoren aan de RFID-chips uit de vorige paragraaf en de op afstand uitleesbare slimme verpakking is geboren. De beste jongetjes uit de klas van slimme verpakkingen zijn echter de zogenaamde 'actieve verpakkingen'. In deze verpakkingen zitten namelijk stoffen die actief bederf tegengaan. Een voorbeeld hiervan vormen de '*oxygen scavengers*', chemische stoffen die zich binden aan zuurstof zodat bepaalde bacteriën, die ook zuurstof nodig hebben, niet meer kunnen delen.

3. Eerst kijken, dan koken

In de ambachtelijke productiewijze van voedsel zijn de eigenschappen van een product pas echt bekend zodra het product geproduceerd is. Gericht wetenschappelijk onderzoek maakt het echter mogelijk om de uiteindelijke producteigenschappen te voorspellen en dus te manipuleren. Voedsel wordt hierbij gezien als een som van delen: melk is een oplossing van eiwitten, vetten en zouten in water, brood een matrix van eiwitten, gluten, suikers enzovoort. Ieder ingrediënt kan vervolgens geïsoleerd, veranderd, vervangen, kortom: ontworpen worden. Zuivelbedrijf Friesland Coberco Dairy Foods is op deze manier bezig om de textuur (het gevoel wat voedsel in de mond geeft) van zuivelproducten te verbeteren. Een ander voorbeeld zijn de zogenaamde '*light vetten*'. Deze vetten bestaan uit zeer kleine druppeltjes water met een laagje vet eromheen. Het voordeel van deze 'vetten' is dat ze dezelfde smaak en textuur hebben als gewone vetten, maar slechts een fractie van de calorieën.

4. Gerichte bezorging van voedingsstoffen

Westerlingen leven steeds ongezonder. We eten te veel, te vet, te zoet en bewegen te weinig. Desondanks neemt de gemiddelde leeftijd in onze samenleving toe. Deze combinatie van factoren zorgt voor een flinke stijging in het

aantal gevallen van kanker, diabetes en hart- en vaatziekten. Voedsel kan een actieve rol spelen bij het voorkomen van deze kwalen, zo is de opvatting.

Voedsel blijft in ons lichaam maar weinig bespaard: vermaling, een zuurbad, diverse aanvallen van verterende enzymen, gal. En gelukkig maar: zonder deze 'behandelingen' zou ons lichaam nauwelijks voedingsstoffen op kunnen nemen. Toch kleven er ook nadelen aan de hardhandigheid van onze spijsvertering. Sommige voedingsstoffen worden namelijk al afgebroken voor ze goed en wel opgenomen kunnen worden door het lichaam.

nanotechnologieën blijken een ware goudmijn voor de voedselindustrie

Hetzelfde gebeurt ook bij bepaalde medicijnen, die daarom in een beschermende capsule worden gestopt. Deze capsule beschermt het medicijn gedurende de ruige tocht door de maag en geeft zijn inhoud pas vrij op de plek waar dat nodig is: in de darmen. Dit principe willen nanotechnologen nu ook toe gaan passen in ons voedsel, zij het met capsules van slechts 30 nanometer groot. Deze nanocapsules kunnen bovendien zondanig afgericht worden dat ze hun inhoud pas vrijgeven wanneer ze – via het bloed – aankomen bij het orgaan of weefsel waarvoor ze bestemd zijn.

Het Kort Commentaar

Nanotechnologieën blijken een ware goudmijn voor de voedselindustrie. Zaak dus, om onze oren te spitsen en onze blik te scherpen. Goudmijnen trekken immers naast eerlijke goudzoekers ook lieden van minder allooi aan. Daarnaast is het de vraag of er niet een hele andere onderzoeksagenda te bedenken is dan de hierboven geschetste.

In juli hoopt het Kabinet haar visie te geven op het hele spectrum van nanotechnologieën. Om hier – in ieder geval deels – op een adequate manier op te kunnen reageren, hebben Henk Jochemsen en ik een Kort Commentaar (KC) geschreven over nanotechnologieën in landbouw en voedsel. In dat KC leveren we kritiek op wat wij een verlichte technologieontwikkeling noemen: een technologieontwikkeling waarin de werkelijkheid er primair is voor de mens en waarbij de economie een ongezond dikke vinger in de pap heeft. Hierdoor komt de schepping, of erger nog: het leven ernstig in de knel. Deze technologieontwikkeling is in onze cultuur zeer dominant, getuige de milieuproblematiek en de verschillende crises rondom BSE ('de gekke koeienziekte') en MKZ (mond- en klauwzeer). Als alternatief stellen we een verantwoorde technologieontwikkeling voor⁵, waarin bijbelse principes als betrouwbaarheid, rentmeester-schap, rechtvaardigheid en openheid centraal staan. In deze technologieontwikkeling is er – naast de nodige veiligheidsissues⁶ – ook aandacht voor vragen als 'hebben we de nieuwe technologie nodig?', 'zijn er alternatieven?', 'wat zijn de gevolgen voor de Derde Wereld?', 'hoe kunnen we deze technologieën inzetten om het leed in de wereld te verzachten?' en 'willen we deze technologie eigenlijk wel?'. Vooral die laatste vraag is interessant als we spreken over voedsel. Er is immers weinig zo dagelijks als ons brood. Gaat er niet veel verloren als dat brood steeds minder bij de bakker, en steeds meer uit het laboratorium lijkt te komen? Willen we nanotechnologieën eigenlijk wel eten?

Gaat er niet veel verloren als brood steeds minder bij de bakker, en steeds meer uit het laboratorium komt?

In de praktijk blijkt het lastig om aan verantwoorde technologieontwikkeling te doen. Onze Nederlandse economie is namelijk met handen en voeten gebonden aan de wereldeconomie. Bepaalde ethische keuzes zouden de economische groei kunnen vertragen, wat in de discussie koren op de molen is van het bedrijfsleven. Daarnaast bestaan de meeste nanotechnologieën alleen nog maar op papier, wat het vellen van harde oordelen bemoeilijkt. Toch zijn we overtuigd van het belang om zo vroeg mogelijk een christelijk geluid te laten horen, nu de kaarten nog geschud worden. Het Kort Commentaar is hiertoe een aanzet.

Het Kort Commentaar over nanotechnologieën in landbouw en voedsel komt eind juni uit.

1 Juister geformuleerd: "nanotechnologieën zijn het complex van kennis, vaardigheden en apparatuur dat nodig is om gericht objecten te maken op nanoschaal". De gangbare enkelvoudsvorm 'nanotechnologie' is ietwat misleidend: er zijn meerdere technologieën die op nanoschaal opereren. Naar: Kampers, F.W.H. (2004) Potentiële Risico's van Bio-Nanotechnologie voor Mens en Milieu, Oriëntatierapport in opdracht van de COGEM

2 Zo berekende het Provinciaal Instituut voor Milieueducatie in België dat een tomatensoep met balletjes uit blik in totaal 32.000 kilometer aflegt voor het op het bord van de consument terechtkomt. Agriholland website, <http://www.agriholland.nl/nieuws/artikel.html?id=64832> (01-05-2006)

3 Agro Keten Kennis (2005) Energietransitie ketenefficiëntie beperken derving in versketens, <http://www.akk.nl/pdf/Beperkenderving.pdf> (27-4-2005)

4 Tijdens het rijpingsproces van fruit worden ook stoffen afgescheiden. De firma Ripesense heeft deze eigenschap geëxploiteerd en verpakkingen op de markt gebracht die met een kleurcode aangeven hoe rijp het fruit in de verpakking is. Zie <http://www.ripesense.com>. Op <http://www.exn.ca/dailyplanet/view.asp?date=2/2/2006> staat een kort filmpje over deze vinding onder het kopje 'Juicy idea'.

5 Op basis van eerder werk van prof. dr. ir. E. Schuurman en de publicatie 'Toetsen en begrenzen' over biotechnologie

6 Met name de piepkleine nanodeeltjes blijken een mogelijk probleem. Deze deeltjes dringen namelijk overal in door en kunnen veel schade aanrichten in het (menselijk) lichaam en in de natuur.

Laat de regels maar komen

Door Jan Post, hoofdredacteur

“Staatsecretaris Wijn verder met strijd tegen overbodige regels”, “Staatssecretaris van Economische Zaken Karien van Gennip (CDA) wil een reeks vergunningen schrappen....” en “Kabinet wil sneller af van regels”. Zomaar wat koppen uit de krant. De antiregeldrift van het huidige kabinet lijkt geen grenzen te kennen.

Maar elk incident roept om haar eigen regels: nieuw of aangescherpt. Ik weet bijna zeker dat er dagen zijn waarin kamerleden op één en dezelfde dag debatteren over het afschaffen van regels en, op basis van een incident, minstens even heftig het kabinet oproepen tot het stellen van meer en betere regels.

Die regels betreffen ook onze voeding. Sytsma geeft in een helder artikel aan dat onzorgvuldige voedselbereiding onze samenleving 328 miljoen euro per jaar kost. Nog los van het menselijke leed. Hij stelt dat consumenten de overheid en fabrikanten verantwoordelijk achten voor het op de markt brengen van veilige producten. De ontwikkeling van nieuwe technologieën met enorme kansen maar ook bedreigingen horen daarbij. Of de import en het eerlijk betrekken van voedsel en grondstoffen van producten ver weg en wat niet meer. En daar zijn nu eenmaal regels voor nodig. En controle.

Ik herinner mij nog goed een college bestuurskunde (bijna twintig jaar geleden) waarin de hoogleraar het onderwerp deregulering vergeleek met een kerstboom. We tuigen de kerstboom op. In januari zijn we hem spuugzat en zijn we blij dat-ie de deur uit kan. Maar in december tuigen we weer met net zoveel enthousiasme een nieuwe op. De overheid

tuigt op en tuigt af. Zo is het in onze moderne samenleving altijd gegaan en zo zal het altijd blijven gaan. De opdracht aan de politiek is dan ook om niet alleen een megaproject Vermindering administratieve lasten in het leven te roepen (de zoveelste dus) maar een permanente campagne.

Een project is per definitie eindig. En de narigheid in de politiek is dat politici tegen het einde van een project altijd zenuwachtig worden. Het project móet succesvol zijn. Resultaten worden zo ingekleurd dat de verantwoordelijke bestuurders er zo goed mogelijk uitspringen. Wat natuurlijk nog niets zegt over het uiteindelijke effect van het project op onze samenleving. In een bestuurskundige en keurig engelse term: de outcome.

Regels komen en regels gaan. Daar kunnen we zeker van zijn. De regels die komen zijn niet zelden resultaten van compromissen en dus niet altijd even logisch. Ook blijken regels in de praktijk anders uit te pakken dan bedoeld. Regels strijden ook nogal eens met elkaar. Regels moeten dus ook gaan. En eventueel vervangen worden door nieuwe regels.

In een permanente campagne worden regels voortdurend tegen het

licht gehouden. Dat moet ook nog op een slimme manier gebeuren. Niet vanuit de logica van de (eventueel onderling tegenstrijdige) regelgevers (departement, gemeente, provincie) maar vanuit de logica van de burger.

In een slimme permanente campagne wordt vanuit concrete situaties gekeken hoe regels uitpakken voor concrete burgers, bedrijven en instellingen. Vertrek vanuit de producent van snackproducten en bekijk vanuit die situatie of de geldende regels zinvol zijn of niet. Of dat bepaalde regels juist ontbreken en nieuwe gesteld moeten worden. Of ga praten met een tuinder en vertrek van deze concrete situatie op zoek naar overbodige, niet werkbare of ontbrekende regelgeving. Pak de bakker en de producten van pindakaas. De marktkoopman of het restaurant op de hoek. Alleen zo weten we zeker dat we niet over de hoofden heen aan het regelen en de-regelen zijn.

Persoonlijk lees ik nooit etiketten en verdiep ik me ook niet in de precieze herkomst van de producten die op tafel komen. Ik houd, evenals de meeste van mijn collega-consumenten, de overheid verantwoordelijk voor een goede ordening. Of dit nu de veiligheid van het voedsel betreft, eerlijke import of verpakking. Laat de regels maar komen.

Verskil moet er zijn

Door Eimert van Middelkoop, lid van de Eerste Kamer voor de ChristenUnie en tevens lid van het curatorium van het WI

In de Grondwet van 1972 (artikel 4) was een fundamenteel beginsel van recht en bestuur geformuleerd, namelijk dat alle mensen gelijke aanspraak hebben op bescherming van persoon en goederen. Dat was een duidelijke opdracht aan de overheid. Burgers zijn voor de wet gelijk, maar de overheid kan zich geroepen weten zwakke burgers extra te helpen, zodat hun ongelijkheid in vergelijking met anderen wordt verzacht. Het was en is een constitutionele opvatting, die zich zeer wel verdraagt met de christelijke politieke moraliteit waarin de overheid een schild voor de zwakken moet zijn.

Doorgeschoten gelijkheidsdenken

Met de algehele grondwetsherziening van 1983 heeft het gelijkheidsbeginsel een veel meer doctrinaire formulering gekregen. Het befaamde en beruchte artikel 1 poneert nu dat burgers in gelijke gevallen gelijk worden behandeld en dat discriminatie op een aantal gronden (godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook) niet is toegestaan. Het eerste lid, gelijke behandeling in gelijke gevallen, trapt een open deur in zonder aan te geven welke criteria mogen gelden om vast te stellen wat gelijkheid in concreto is.

Lastig was ook dat de regering destijds geen definitie kon geven van het begrip 'discriminatie' uit het tweede lid. In de politieke werkelijkheid van de jaren daarna kwam het er in feite op neer dat de inhoud van het discriminatiebegrip werd bepaald door wat een maatschappelijke meerderheid ervan vond en nog vaker wat een zich emanciperende en luid klagende minderheid ervan vond. De felle discussies in de jaren '70 over de reikwijdte van artikel 1 Grondwet mondde uit in de Algemene wet gelijke behandeling (AWGB), waarin een gelijkheidsethos aan de samenleving werd voorgehouden of op straffe van verlies aan subsidie werd opgelegd. Het was geen aangename discussie, zeker niet voor de christelijke politieke en maatschappelijke actie, die voortdurend werd gecon-

fronteerd met de vraag of het wel geoorloofd mocht zijn dat – karikaturaal – een homoseksuele onderwijzer op de School met den Bijbel op grond van zijn praxis mocht worden ontslagen. In dat debat kwamen verschillende zaken samen. Allereerst het gelijkheidsbeginsel, maar vervolgens ook de agressie van feministen en homogroepen, die hun gewenste normaliteit van de daken schreeuwden en tenslotte een toen nog venijnig secularisatieproces. De AWGB werd ook nog eens opgesierd met een Commissie Gelijke Behandeling, “een one issue-organisatie met monomane trekken”.

Verskil moet er zijn

Deze formulering ontleen ik aan een nogal opzienbarend rapport van de Raad voor het Openbaar Bestuur, de adviesraad van de regering voor vraagstukken van openbaar bestuur en de democratische rechtsstaat, getiteld Verskil moet er zijn. Er is onmiskenbaar enige moed voor nodig om kritiek uit te oefenen op de vorm waarin het gelijkheidsbeginsel is gegoten. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat ook hier Pim Fortuyn enig pionierswerk heeft verricht met zijn radicale pleidooi artikel 1 Grondwet af te schaffen, maar dat kostte hem toen nog wel de kop als lijsttrekker van Leefbaar Nederland.

God heeft de mensen geschapen met ongelijke talenten en de diversiteit van het samenleven is gebaat met het erkennen van die ongelijkheid en het benutten ervan.

Hoewel het jammer is dat de ROB zich niet heeft gewaagd aan een voorstel tot herschrijving van artikel 1 Grondwet verdient het waardering dat de Raad om ruimte vraagt voor regelgeving en bestuur om minder onder het juk van de gelijkheid door te gaan. Dat verdient steun. In onze politieke filosofie heeft het gelijkheidsbeginsel zijn legitieme plaats als medevormgevend aan een rechtvaardige maatschappij. Maar het behoort evenzeer tot de christelijke levensbeschouwing dat de vrijheid in en van de maatschappij een hoog goed is en daar ging de AWGB bepaald aan voorbij. Een grondovertuiging is ook dat God de mensen heeft geschapen met ongelijke talenten en dat de diversiteit van het samenleven gebaat is met het erkennen van die ongelijkheid en het benutten ervan. Een overheid mag dat niet geforceerd nivelleren al heeft zij wel als taak ongelijkheden, die ertoe leiden dat burgers maatschappelijk worden gemarginaliseerd of zelfs uitge-

sloten, tegen te gaan.

Door de ChristenUnie kan dit ROB-advies dan ook met welwillendheid worden begroet. Al moet worden erkend dat de AWGB, ondanks haar libertijnse doctrinaire uitgangspunten, in de praktijk van de laatste twintig jaar opmerkelijk vaak en soms onverwacht juist weer bescherming bood aan opvattingen en gedragingen van de orthodox-christelijke minderheid.

Decentraliseren is differentiëren

De ROB is natuurlijk minder geïnteresseerd in een discussie over doctrines, maar meer in de effecten van het gelijkheidsdenken op de praktijk van regelgeving en bestuur. Zo noemt hij dat denken “welhaast obsessief” waar het een rol speelt in de bestuurlijke verhouding tussen rijksoverheid en gemeenten. Hij kapittelt de praktijk waarin de beleidsuitvoering, het voorzieningsniveau en de lastendruk in gemeenten overal hetzelfde moet zijn. Decentraliseren is differentiëren, zo merkt de Raad snedig op. Met die tik op onze bestuurlijke vingers kan ik best instemmen, maar uit eigen parlementaire ervaring weet ik hoe lastig het kan zijn een gewenste beleidsvrijheid en dus de acceptatie van vormen van ongelijkheid overeind te houden tegen de zeer Hollandse kritiek dat ongelijkheid toch al gauw onrechtvaardig is. In ons rechtvaardigheidsgevoel zit de overtuiging van ‘gelijke monniken, gelijke kappen’ goed ingebakken en dat is bepaald geen gebrek aan sociale beschaving. Het voorbeeld, de ROB noemt het ook, was en is de Wet voorzieningen gehandicapten, waarbij de wetgever een forse beleidsvrijheid had gedecentraliseerd naar gemeenten. Op dat moment gaat, wat ik zou willen noemen ‘de wet van de naijver’, werken: aan gemeenten waar men slecht met de wet omgaat wordt de goede praktijk van andere gemeenten voorgehouden en wordt vervolgens aan de wetgever gevraagd in te grijpen. Het gevolg is dan natuurlijk een vorm van wettelijke recentralisatie. Exit de vrijheid van de gemeentelijke overheden! Iets daarvan zagen we onlangs ook in de wijze waarop de Tweede Kamer, kennelijk evenzeer beducht voor een teveel aan vrijheid die zou kunnen leiden tot vormen van ongelijkheid, de Wet Maatschappelijke Ondersteuning amendeerde.

De Rotterdamse aanpak

Een overconcentratie op het beginsel van de gelijkheid kan ook betekenen dat de uitvoerende macht wordt gehinderd in het doelgericht aanpakken van sociale problemen. Het voorbeeld daarvan is de wens van het Rotterdamse gemeentebestuur enkele jaren geleden om de bevoegdheid te krijgen tijdelijk de instroom van nieuwe bewoners met een sociaal-economisch zwakke positie in probleemwijken tegen te houden. In feite gaat het

dan om een (tijdelijk) verbod van vestiging van sommige burgers, vermoedelijk veelal van allochtone herkomst, en dus om een evident geval van ongelijke behandeling. Met Rotterdam vond het kabinet, met onder meer de steun van de fracties van de ChristenUnie in beide Kamers, dat een dergelijke ongelijkheid gerechtvaardigd kan zijn met het oog op het hogere doel van het verbeteren van het leefklimaat in deze wijken. Het was een onsympathieke maatregel, die evenwel noodzakelijk en gerechtvaardigd was. Zelfs de PvdA-fracties in beide Kamers kwamen tot dat oordeel! Met deze nieuwe wet, de Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek, was als het ware de ban gebroken en kan de ROB daar nu op voortborduren. Ik vind

Het was een onsympathieke maatregel, die evenwel noodzakelijk en gerechtvaardigd was

dat winst. Het is immers geen goede zaak om bestuurlijk te sterven in de schoonheid van het gekoesterde gelijkheidsbeginsel met gelijktijdige onmacht iets te doen, hoe onconventioneel ook, aan de reële problemen waarmee bestuurders worden geconfronteerd. Tenminste, zolang maar het besef levend blijft dat men halt moet houden wanneer een ongelijke behandeling krenkend voor categorieën burgers wordt. Dat dit bij de Rotterdamse aanpak niet geheel is uit te sluiten valt moeilijk te ontkennen. De wetgever moet daarom via een tijdige evaluatie de vinger aan de pols houden.

Een Zwolse aanpak

Een ander fraai voorbeeld van het minder obsessief, maar meer doelgericht en effectief omgaan met het gelijkheidsbeginsel zijn de regels voor woningtoewijzing van de gemeente Zwolle, waarbij aan ambtenaren vergaande discretionaire bevoegdheden zijn gegeven om te bepalen of iemand voor een woning in aanmerking kan komen. Beslismacht ter zake is gegeven aan een team van een wijkagent, een opbouwwerker en een medewerker van een woningcorporatie, dat zelfs het recht heeft te bepalen dat “de zonen van mevrouw A. een eigen woning kregen op voorwaarde dat zij niet meer dan één liter bier per dag zouden drinken”. De ROB concludeert: “Niet de regels, maar de problemen van de wijk(bewoners) stonden centraal”. Het is een voorbeeld dat enerzijds de doelgerichtheid van deze nieuwe benadering laat zien, maar tevens de schaduwzijden in termen van ambtelijke bemoeiing en verlies van privacy. Maar het accentueert ook de toegenomen verantwoordelijkheid van lokale bestuurders. Daarvoor is enige durf nodig, maar ook het vertrouwen in die bestuurders. Het komt mij voor dat wij dat in ons land wel aankunnen. Met dank aan de steunverlening van de ROB.

Supervisie voor politieke bestuurders

Door drs. Dineke Sinke-van Kooten, supervisor/coach

Politieke bestuurders lopen in de uitoefening van hun vak tegen grenzen aan en doen ook negatieve ervaringen op. Supervisie is een instrument om met de valkuilen en grenzen van het 'bestuurder-zijn' om te gaan. Door supervisie wordt er gewerkt aan andere manieren van kijken naar het zelf en zijn omgeving. Uiteindelijk kunnen hierdoor verbeteringen in en van het handelen zichtbaar worden.

Casus

E-mail 1: "In de voorbereidingen op de gemeenteraadsverkiezingen ben ik enthousiast geworden. Belangstelling om een rol in de actieve politiek te hebben was er altijd wel, maar de tijd ontbrak me tot nu toe. Ineens was er de gelegenheid en was daar de vraag opnieuw. Met veel inzet en met steeds meer plezier, wist ik het een en ander voor elkaar te krijgen. Debat- en informatieavonden werden goed bezocht. Tijdens de verkiezingen werd onze inzet beloond met een extra zetel. (Al hadden we gehoopt op twee zetels extra.) Het gejuich klinkt nog na in mijn oren. En dan bij het eerste overleg voor de coalitiebesprekingen wordt me gelijk duidelijk gemaakt dat we niet mee mogen doen. Weken van wachten en informeren in de wandelgangen volgen. Ik voel me nutteloos. In mijn hart hoop ik dat de onderhandelingen nergens op uitlopen en we toch gevraagd worden voor de nieuwe coalitie. Helaas.

Al snel blijkt dan tijdens de gemeenteraadsvergaderingen dat we hier ook niet mee tellen en dat we er eigenlijk voor spek en bonen bij zitten. We worden overruled door de grote partijen. Ik voel me teleurgesteld en daardoor ook verlamd. Kun je me helpen om toch waar te maken wat ik heb beloofd tijdens de verkiezingen? Hoe kom ik uit deze negatieve spiraal?"

E-mail 2: "Ik heb zo mijn best gedaan om het beleid van mijn partij onder de aandacht te brengen. Het item wat ik heb aangekaart is praktijkgericht. De noodzaak ligt

zelfs voor de hand. Mijn argumenten zijn positief en opbouwend. Juridisch is de zaak aan alle kanten uitgezocht. De uitvoering zal voor veel burgers voordelen opleveren. Uren van werk om het plan tot in de finesses uit te werken, zitten er in. Met velen heb ik gedebatteerd om op alles voorbereid te zijn. Kortom, een prachtig onderwerp. De fractie is trots op mij. Hier kunnen we punten mee verdienen. Dit item geeft mij het gevoel: "Ja, hier doe ik het voor!"

En dan de plenaire bespreking: een regeringspartij heeft één alinea in mijn rapport gevonden die hen niet aanspreekt. Ze buigen mijn idee om, zodat het in hun vaarwater past. Kortom: mijn voorstel komt in de prullenbak en de ander gaat met de politieke winst aan de haal. Ik ben er zo door geraakt dat ik er 's nachts niet van kan slapen. Ik doe of het me niet aangaat, maar ik merk toch aan mezelf dat het aan me vreet.

Wilt u met mij kijken wat er hier toch met mij gebeurt? Heeft u oplossingen?"

Zomaar twee voorbeelden die ik in mijn praktijk "Emmaüs Supervisie, Coaching en Intervisie" tegenkom. Wat kan ik als supervisor daar nu aan doen? Wat heeft een politiek bestuurder aan supervisie? In dit artikel wil ik u laten zien welk prachtig instrument supervisie is om politieke bestuurders (zoals kamerleden, gedeputeerden of gemeenteraadsleden, maar ook partijbestuurders) te helpen bij het nog beter uitvoeren van hun taak.

Begeleiding

Supervisie en coaching zijn begeleidingsmethoden die tot doel hebben de eigen positie binnen de werksituatie te onderzoeken. Coaching richt zich op het resultaat van een item op korte termijn (bijvoorbeeld spreken in het openbaar, zichzelf leren profileren). Supervisie richt zich vooral op de persoonlijke ontwikkeling in het werk, maar ook op de verhouding privé en werk. Wat mij aanspreekt in supervisie en elke keer weer verrast, is het anders kijken naar een vaak moeilijke situatie. Anders kijken zorgt voor nieuwe handelingsmogelijkheden (alternatieve patronen) en geeft daardoor een enorme (vaak onverwachte) vrijheid aan de supervisant.

Coaching en supervisie zijn een ondersteuning voor de professional die zichzelf vragen stelt als het gaat om

ouders en leerkrachten), maar ook om de sociale groeperingen waartoe iemand behoorde (zoals de middenklasse- of arbeidersklasse; Marokkaan of Nederlander). Als je altijd gehoord hebt: "Doe maar gewoon, dan doe je gek genoeg", dan zul je niet snel iets anders aanpakken. Wanneer iemand in zijn jeugd hoorde zeggen: "Wie voor een dubbeltje geboren is, zal nooit een kwartje worden", blijkt in de praktijk vaak een belemmering te hebben om meer te presteren dan hij zou kunnen. Verder wordt er in supervisie veelal gekeken naar de kwaliteiten en valkuilen van de supervisant, maar ook naar zijn allergieën. (Bij welke mensen en in welke situaties gaan bijvoorbeeld de haren in je nek rechtovereind staan?) Kortom, in supervisie is aandacht voor beleving, ervaring en handelen van de politieke bestuurder.

Resultaat

Het kamerlid en het gemeenteraadslid uit het begin hebben allebei een supervisietraject gevolgd. Dit traject bestaat uit een supervisiebijeenkomst van 1,5 uur om de 14 dagen en dat in totaal 15 keer. Supervisie wordt ook in groepen gegeven. De extra dimensie en het aanvullende leeraspect is daarin de groep. Zoals het er in de groep aan toegaat, gaat het ook vaak in de fractie. De supervisant krijgt daardoor een spiegel voorgehouden, maar kan ook in een veilige omgeving oefenen om zich anders te presenteren. Voor wie de supervisie niet betaald krijgt door zijn werkgever, kunnen de consultkosten afhankelijk worden gemaakt van het inkomen. Deze kosten zijn voor de belasting aftrekbaar als scholingskosten.

Het gemeenteraadslid kwam uit zijn negatieve spiraal en vond nieuwe handelingsmogelijkheden om zich toch te profileren, maar ook genoeg te nemen met zijn oppositie. De parlementariër zag zijn plaats als rader in het geheel en hoefde zijn zelfwaardering niet meer uit het resultaat te halen, maar kon ook enthousiast worden van zijn bijdrage aan het geheel.

Supervisie is een prachtig instrument voor politieke bestuurders. Iemand krijgt inzicht in zichzelf, maar ook een ander perspectief van handelen. Daardoor ontluiken nieuwe mogelijkheden, die ertoe kunnen leiden dat het plezier in het werk vergroot wordt. Verder helpt supervisie bij het efficiënter indelen van de tijd, maar ook om makkelijker met collega's, oppositie en coalities om te gaan. Waardoor men ook flexibeler met partijleden kan omgaan en er ruimte is om creatiever naar oplossingen te zoeken.

Voor meer informatie zie: www.emmauspastoraal.nl of www.emmaussupervisie.nl

Voor meer informatie over supervisors: www.lvsb.nl

Voor meer informatie over coaches: www.nobco.nl

zijn¹ persoonlijke houding in zijn beroep. Het effect is merkbaar, doordat de gecoachte en de supervisant met meer plezier en vrijheid zijn werk weer doet. Of zoals sommigen zeggen: "Ik ben me ervan bewust geworden dat ik een bepaald patroon van handelen heb ontwikkeld. Ik herken dit nu en kan er adequaat iets aan doen". Maar ook: "Ik ben me nu meer bewust welke reacties mijn handelen oproept". En: "Ik heb meer zelfvertrouwen gekregen." Of: "Ik ken mijn valkuilen en uitdagingen, waardoor ik meer bewust doe wat ik zeg."

Verschillende kanten bekijken

De supervisor kijkt met de supervisant bijvoorbeeld naar zijn waarden en normen. Iemand voor wie rechtvaardigheid belangrijker is dan winnen, zal het moeilijk hebben in de politiek, waarin het voor anderen belangrijker is te winnen dan rechtvaardig te zijn. De supervisor kijkt naar zijn ervaringen in het verleden, die hem hebben geleerd te reageren zoals hij reageert. Iemand die op de middelbare school tijdens een spreekbeurt is stilgevallen, zal zijn maag nog regelmatig voelen omdraaien als hij voor een groep mensen komt te staan. Ook de socialisatie - waarin de biografie belangrijk is - wordt met de supervisant bekeken. Hierbij gaat het niet alleen om de individuele eigenaardigheden van de volwassenen die de verantwoordelijkheid voor het kind droegen (zoals

¹ In dit artikel wordt "zijn" gebruikt. Daarin wordt zowel de man als de vrouw bedoeld.

Om de toekomst van het middenbestuur

Door Joop Evertse, voorzitter van de SGP/ChristenUnie-statenfractie in Zuid-Holland

De afgelopen dertig jaar verschenen op gezette tijden plannen om de bestuurlijke organisatie van ons vaderland eens flink aan te pakken. Deze drang tot bestuurlijke reorganisatie kent zelfs een zekere cyclus. Met enthousiasme worden elke keer weer nieuwe vondsten aangedragen, die vervolgens met een zelfde regelmaat weer sneuvelen. Het lemmingenvolk zou er van watertanden. Maar toch, het bestuurlijk tornadoseizoen blijkt weer te zijn aangebroken.

Dit keer is de aanstichter het parlement, met in zijn kielzog de minister van BZK. Het motto is "De toekomst van het Middenbestuur". Bij de behandeling van de WGR-plus constructie - u weet wel, de voormalige grootstedelijke kaderwetgebieden - toonde het parlement zich namelijk ontevreden. Er moest wel wat gebeuren, dus vooruit maar, maar dit was toch ook niet echt iets met toekomstwaarde. Nu is het niet buitengewoon ongebruikelijk dat het parlement moppert, maar een minister is natuurlijk gehouden daar oor voor te hebben. De minister toonde zich dan ook bereid het voortouw te nemen en de discussie te starten over de toekomst van het middenbestuur. Daaronder vallen te begrijpen de provincies, de regio's en misschien nog wat aanpalend goed met gerichte taken.

Het circus gaat weer op tournee en er staat heel wat op het programma. Natuurlijk zijn er wetenschappelijk onderbouwde rapporten en commissies van wijze mannen. Uiteraard is er overleg en inspraak en noem maar op. Maar er zijn ook nog gastoptredens, ondermeer van de acrobatengroep die zich tooit met de naam Holland Acht en het dressuurnummer van het Inter Provinciaal Overleg.

Waar leidt dit alles heen? Het motto "De toekomst van het middenbestuur" is niet direct inspirerend. Het heeft een zekere mufheid in zich. Aangezien dit politici er echter nooit van heeft weerhouden om zich met een zekere gretigheid op dit soort interne discussies te storten, zullen er ook nu wel weer liefhebbers zijn. De bedoeling is de voorstellenreeks voor de Kamerverkiezingen van 2007 af te ronden. De resultaten kunnen dan worden ingebracht bij het

opstellen van het nieuwe regeerakkoord. Want natuurlijk gaat het niet om de discussie op zich, maar om de conclusies. De grote vraag is of die conclusies zodanig breed zullen worden gedragen dat er dit keer wel echt iets gaat gebeuren. Of de bestuurlijke organisatie, in tegenstelling tot alle vorige pogingen, nu wel ingrijpend zal veranderen. Het verleden heeft echter bewezen dat we een land zijn zonder veel staatkundige revolutionairen. De naam van Schimmelpenninck, die in de patriotentijd een goede poging deed, is slechts nog verbonden aan een al uit de handel verdwenen sigarenmerk. De naam van Troelstra zal over een enkel jaar wellicht nog gekend worden als de man van de vrouw die schreef.

Toch gaan we een poging doen, want we doen als Zuid-Hollandse fractie natuurlijk mee. Met name in de Randstad moet in onze ogen namelijk zeker wat gebeuren. Het gewemel van allerlei bestuurs- en overlegorganen is in onze provincie en de aanpalende gewesten wel erg groot geworden. Zo groot zelfs, dat het gaat hinderen en dat kan natuurlijk nooit de bedoeling zijn. De komende tijd gaat u hierover nog heel wat meer horen.

We kunnen niet in de toekomst kijken om te weten te komen hoe het zal gaan met ons misschien wat saaie en bij velen vrij onbekende middenbestuur. Simon and Garfunkel hadden eens een tophit met als tekstdeel: "... and the words of the prophets are written on the subway wall". Als ik de komende tijd in de metro zit zal ik eens opletten of in het graffiti soms ook het woord "middenbestuur" is te ontwaren.

Marktdenken helpt christelijk onderwijs om zeep

Door dr. Kees Boele, voorzitter College van Bestuur van de Christelijke Hogeschool Ede

Alom in de maatschappij zien we een klimaat van richtingloosheid. "Homo zappiens" lijdt aan mentaalmoehed, misschien wel als gevolg van de intensieve menshouderij van de moderne markteconomie. Christien Brinkgreve beschrijft in Vroeg maandag, laat volwassen hoe het cultureel gebod tot zelfsturing leidt tot desoriëntatie bij jongeren; velen experimenteren met werk en relaties tot na hun dertigste.

Juist in dit klimaat is christelijk hoger onderwijs broodnodig: we hebben studenten niet alleen goed op te leiden voor de arbeidsmarkt, maar we moeten hen ook toerusten, vormen en dat kun je alleen maar doen vanuit een visie op de zin van het leven. Juist dat laatste is helemaal verdwenen uit de politiek-bestuurlijke agenda.

Hoe komt dat? Omdat de overheid op tal van publieke terreinen het marktmechanisme als ordeningsprincipe invoert. En dan verdwijnt de zingeving vanzelf. Een eenvoudig voorbeeld om dit duidelijk te maken. U betaalt een relatief laag bedrag per jaar, waarvoor men onbeperkt mag lenen in de bibliotheek. Dit tarief is niet kostendekkend, want de overheid vindt het belangrijk dat er gelezen wordt, en betaalt daarom fors mee. Nu wil zij echter de bibliotheek 'vraaggestuurd', 'marktconform' organiseren. Degene die vaak leent, betaalt meer dan degene die minder nodig heeft (profijtbeginsel): eerlijk is eerlijk. De bibliothecaris wordt "afgerkend" en stemt de collectie af op de smaak van het grote publiek, omdat dit geld in het laatje brengt voor de aandeelhouders. Met andere woorden: waardevolle literaire, culturele boeken, die minder frequent over de toonbank gaan, kosten geld en verdwijnen uit de collectie. Kortom, het marktmechanisme zorgt voor uitholling van culturele, morele kwaliteit. Opportunistische, financiële normen van ondernemers komen in de plaats van ethische en maatschappelijke beginselen, die vroeger voor sociale samenhang zorgden. Instituties, zoals hogescholen en universiteiten, worden organisaties.

In het onderwijs zien we het voor onze ogen gebeuren. De vocabulaire verandert zienderogen in het hoger onderwijs. Dominante begrippen zijn momenteel: rendement, marktaandeel, prestatie-indicatoren, doorstroom, doelmatigheidstoetsing, lump-sum-bekostiging, lokale autonomie, governance, accountantscontrole, productiviteit, audits, productiviteit. Deze taal representeert inmiddels ook een werkelijkheid. Outputbekostiging sinds begin jaren negentig leidde tot nadruk op rendement en "studeerbaarheid", met als gevolg steeds minder docenten per student. Menig bestuurder ziet het onderwijs meer als markt dan als roeping.

Liberaal bewindslieden als Hermans en Rutte benadrukken de autonomie van hogescholen en universiteiten. Maar zonder regulering ontstaat monopolie en machtsmisbruik van zeer grote instellingen, waarbij kleine of zorg- en welzijn-opleidingen ten onder gaan in de concurrentieslag tussen ondernemende hogescholen. Rutte klaagt over het feit dat slechts 30% van de afgestudeerden een eigen bedrijf start. Echter, maatschappelijk werkers bijvoorbeeld moeten helemaal geen bedrijf oprichten, maar al die ondernemers opvangen die sociaal-emotioneel het spoor bijster geraakt zijn en hen coachen en begeleiden bij de opvoeding van hun kinderen. De CHE kan geen nieuwe opleidingen starten omdat identiteit en kwaliteit geen criteria zijn in de "doelmatigheidstoetsing" van OCW. En volgens het *Liberaal Manifest* van de VVD is het onderwijs zelf een neutrale zaak, een seculier goed dat gebaseerd is op een objectieve waarneming van zaken. Maar seculier en neutraal zijn twee heel verschillende dingen. Neutraal onderwijs is intellectuele, onderwijskundige en filosofische waanzin. Elk onderwijs heeft een mensbeeld, een idee over wat het leven is of zou moeten zijn.

Zo holt het marktdenken het onderwijs uit. Politiek-bestuurlijk Nederland is helemaal vergeten dat de economische wetenschap, die het marktdenken heeft voortgebracht, tot 1800 onderdeel was van de moraalfilosofie. En Socrates wist al dat het bij onderwijs niet primair gaat om het 'arbeidsperspectief', maar dat wij jonge mensen in staat moeten stellen om het ware doel van hun leven te bereiken: wie ben je, waartoe leef je? Goede voorbeelden zijn daarbij essentieel, in kleinschalige verbanden waarin studenten zich kunnen identificeren met een gemeenschap. Onderwijzen is ook wijzen, en dat is meer dan vraaggestuurd faciliteren. Waar de *civil society* uiteenvalt (zie bijvoorbeeld R. Putnam, *Bowling Alone*), waar de religie privatiseert en individualiseert, wordt juist de hogeschool een belangrijke gemeenschapsvormende institutie. Zij dient "community leaders" op te leiden (J. Kennedy). Dat zijn jonge mensen, die vrijwilligers ondersteunen in kerk en samenleving, die bijdragen aan gemeenschapsvorming, die geschoold zijn in de doordenking van ethische vraagstukken, getraind zijn in het voeren of begeleiden van interreligieuze gesprekken.

Analyses na de gemeenteraadsverkiezingen

Winst en verantwoordelijkheid

Door Erik van Dijk, adviseur / onderzoeker lokaal bestuur

Op 7 maart j.l. deed de ChristenUnie in 197 van de 458 gemeenten in Nederland¹ mee aan de verkiezingen. De verrassing over de winst die we daarbij boekten was buiten de ChristenUnie misschien nog wel groter dan daarbinnen. Vervolgens deed de ChristenUnie het ook erg goed bij de college-onderhandelingen. Dat viel nóg meer op. Kranten en actualiteitenprogramma's besteedden er aandacht aan. De toon was opvallend positief.

De ChristenUnie kon zich bij de gemeenteraadsverkiezingen verheugen in een groei van 12% in zetels.² Met deze groei in ChristenUnie-zetels zijn we qua lokale grootte GroenLinks voorbij gegaan. Van de partijen die ook in de Tweede Kamer zitten zijn we nu de vierde partij, achter CDA, PvdA en VVD.³

Colleges

In de weken na de verkiezingen werd het alleen nog maar mooier, want de lokale fracties wisten bij de college-onderhandelingen de zetelwinst ruimschoots te verzilveren. Aan het eind van de periode 2002-2006 had de ChristenUnie 58 wethouders. Op dit moment heeft de ChristenUnie 71 wethouders. Een groei van ruim 22%.⁴ Fantastisch om als ChristenUnie weer meer mensen in raden en colleges te hebben die kunnen laten zien dat de ChristenUnie betrokken en betrouwbaar is en bestuurlijke kwaliteit levert⁵. Meer mensen die in woord en daad kunnen laten zien dat de ChristenUnie het welzijn van de hele samenleving op het oog heeft en dat Gods Woord daarvoor ijzersterke uitgangspunten biedt. Onze lokale bestuurders zijn de meest zichtbare en herkenbare ambassadeurs van de ChristenUnie. Voor de ChristenUnie is dat extra belangrijk in de aanloop naar de verkiezingen voor de Provinciale Staten⁶ en Tweede Kamer in maart respectievelijk mei 2007.

Het aantal colleges waar de ChristenUnie op één of andere manier aan meedoet is 86.⁷ Dat betekent dat we in 42% van de gemeenten waar we deelnamen aan de ver-

kiezingen nu ook meedoen aan het college (was in vorige periode ongeveer 33%).⁸ In 40 colleges zaten we tot voor kort niet en nu wel (ik zeg niet 'voor het eerst', want soms zaten we er in een eerdere periode wel in). Sommige van die gemeenten zijn heel opvallend: Leiden, Utrecht en Delfzijl. Maar er zijn ook minder opvallende gemeenten, waar het toch bijzonder of misschien wel een klein wonder is dat we nu in het college mogen zitten (eigenlijk geldt dit voor alle gemeenten, maar ik noem toch even Zeewolde en Barneveld). Het grote aantal plaatsen waar we voor het eerst aan een college deelnemen plus het normale, natuurlijke verloop maken dat ongeveer de helft van onze wethouders nieuw is. Overigens is ook meer dan 40% van onze raadsleden nieuw. Zowel vanuit de lokale als de landelijke ChristenUnie zullen we in deze nieuwe bestuurders moeten investeren. Laten we ook voor ze bidden.⁹

Dat we in meer colleges zitting hebben schept al een grotere verantwoordelijkheid. Alleen al daardoor hebben we de verantwoordelijkheid over meer mensen. Echter, omdat we ook nog eens in meer grotere gemeenten meedoen, is het totale aantal inwoners waarvoor ChristenUnie-wethouders bestuurlijke verantwoordelijkheid dragen voorbij de 3 miljoen gegaan (van 2,5 miljoen naar 3,3 miljoen).

Partners

In het overzicht van de college-deelnames op de website staat niet alleen waar we wethouders leveren en wie dat dan zijn, maar ook met welke partijen wij samen een coalitie vormen en welke portefeuilles de ChristenUnie toebedeeld heeft gekregen.

Terwijl GroenLinks en SP bijna alleen maar aan centrum-linkse en linkse colleges meedoen en VVD en SGP veel aan centrum-rechtse of rechtse colleges meedoen, is de ChristenUnie in heel veel verschillende college-samenstellingen te vinden. Net als PvdA en CDA zitten we wellicht meer in een middenpositie. Dat kan wel kloppen, want niet voor niets hanteert de ChristenUnie de leus 'niet links, niet rechts, maar christelijk-sociaal'.

De meest voorkomende coalitie is PvdA-CDA-ChristenUnie (18 keer). Diezelfde centrum-linkse combinatie, maar dan aangevuld met één of meer andere partijen¹⁰ komt zelfs 30 keer voor.

Een meer centrum-rechts college, dus zónder PvdA, maar mét VVD en CDA en eventueel andere partijen komt slechts 10 keer voor.

De PvdA is de meest voorkomende coalitiepartner. Combinaties met de PvdA komen 60 keer voor (was in vorige periode 39 keer). Afgezet tegen de groei van 68 naar 86 colleges is dat een sprong van 57% naar 70% van de colleges. Combinaties met het CDA komen nu 58 keer voor (was 59 keer). Dat lijkt weinig verschil, maar afgezet tegen de groei van het aantal colleges waaraan de ChristenUnie deelneemt, is dat relatief een daling 87% naar 67%¹¹. In de vorige periode zaten we maar 8 keer zonder het CDA in een college, nu maar liefst 24 keer. Dit opvallende gegeven wordt deels veroorzaakt door het verlies dat het CDA bij de laatste verkiezingen in de meeste gemeenten leed, maar wellicht ook door het volwassen worden van de ChristenUnie. Ons eigen, zelfstandige, christelijk-sociale profiel wordt steeds duidelijker. We hebben het hierboven over de PvdA en het CDA als college-partner gehad, maar het is ook nog interessant om te zien in hoeveel procent van de colleges de andere partijen coalitiepartner zijn:

SGP: 31% (was 35%)

VVD: 29 (was 43%)

GroenLinks: 17% (was 7%)

SP: 2% (was 0%)

Lokale partijen met het woord 'belang' in hun naam: 11% (was 19%)

Met D66 zaten we in de vorige periode nog 4 keer in een college. Nu nergens meer.

SGP

Richting de verkiezingen van 2002 en 2006 heeft de ChristenUnie de lijstverbinding met de SGP in veertien respectievelijk acht gemeenten verbroken.¹² Het is en blijft de verantwoordelijkheid van de lokale verenigingen om al dan niet met de SGP samen te gaan. Er bestaat aan de andere kant wel een landelijke richtlijn, die de besturen van ChristenUnie en SGP in goed overleg met elkaar vastgesteld hebben: zelfstandig waar dat kan, samenwerken waar nodig. De uitslagen van de recente verkiezingen laten grofweg zien dat de ChristenUnie vooral stemmen en zetels heeft gewonnen waar we zelfstandig de verkiezingen in gingen. Dat is een bevestiging van het landelijke advies, maar mag geen argument zijn om breuken te forceren.

Na allerlei uitspraken over het positieve effect van 'breken met de SGP' is het daarbij goed om even te laten zien dat een gezamenlijke fractie ook een positief effect kan hebben. In 41 gemeenten plus 5 Rotterdamse deelgemeenten deden ChristenUnie en SGP met een gezamenlijke lijst aan de verkiezingen mee. In 42 van die 46 gemeenten haalden we minstens één zetel. En nu komt het: in 20 van die 42 gemeenten doen we nu mee aan een college. Dat is een score van 48% en dat is hoger dan bij zelfstandige

ChristenUnie-fracties.¹³ Ook opvallend: in zowel de vorige als deze periode leverden de ChristenUnie-SGP-fracties die een wethouder mochten leveren in ongeveer drie-kwart van de gevallen iemand van SGP-huize en slechts in een kwart iemand van ChristenUnie-huize. Een verklaring kan zijn dit juist de fracties zijn waarin de SGP een groter aandeel heeft dan de ChristenUnie.

Vrouwen

Het aandeel vrouwelijke raadsleden is door de verkiezingsuitslag gestegen van 14% naar 18% (in zelfstandige ChristenUnie-fracties van 16% naar 19%, in samenwerkingsfracties van 2% naar 10%!). Deze ontwikkeling is te danken aan de verhoudingen binnen de groep nieuwe raadsleden; daarvan is 24% vrouw!

Het aandeel vrouwelijke wethouders is nauwelijks gestegen. De groei van 5 naar 7 vrouwelijke wethouders bij een groei van het totaal van 58 naar 71 is een procentuele stijging van 8,6 naar 9,9%.

Grote steden

Er zijn heel veel aanwijzingen dat de ChristenUnie steeds meer voet aan de grond krijgt in grotere steden:

- In plaatsen als Amstelveen, Alkmaar en Eindhoven lukte het om voor het eerst een zetel te bemachtigen;
- In Leeuwarden, Heerenveen, Utrecht, Leiden en enkele andere grote plaatsen groeiden we van 1 naar 2 zetels;
- Juist in grotere plaatsen als Utrecht, Ede, Amsterdam, Amersfoort en Arnhem haalden we grote stemmenwinst;
- In grotere plaatsen als Delfzijl, Utrecht, Leiden, Assen en Apeldoorn lukte het om voor het eerst in het college te komen;
- De gemiddelde gemeentegrootte waarvoor de ChristenUnie collegeverantwoordelijkheid draagt groeide van ruim 37.000 inwoners naar bijna 39.000 inwoners;
- Bij een analyse van de trends in de verkiezingsuitslagen 1998 -> 2002 -> 2006 zien we dat de groeicurve van het percentage stemmen op de ChristenUnie het sterkst stijgt in de gemeenten met een inwonersaantal tussen de 100.000 en 300.000.

Grotere verantwoordelijkheid

Wat doet de landelijke organisatie eraan om de groei in raadszetels en wethouders tot een succes te maken?

Ik noem een paar dingen:

- opzet van een kaderschool met een evenwichtig aanbod van trainingen en cursussen op het gebied van hoofd (kennis), hart (motivatie) en handen (vaardigheden);
- meer regionale ontmoeting stimuleren en organiseren (hier is ook een belangrijke rol weggelegd voor de provinciale unies!);
- faciliteren van een netwerk van onderlinge ondersteuning tussen ervaren en onervaren raadsleden en wethouders;

- aanbieden van coaching in lastige persoonlijke of politieke situaties;
- meer informatie- en meninguitwisseling via de nieuwe website (wordt vóór het nieuwe seizoen gerealiseerd);
- gedragscode voor politici en lokale besturen.

Wat kunnen raadsleden en wethouders zelf doen?

- “niet anders dan recht te doen en getrouwheid lief te hebben, en ootmoedig te wandelen met uw God” (Micha 6:8). Vrij vertaald: gewoon biddend, in afhankelijkheid van God hun uiterste best doen;
- niet aarzelen om advies te vragen bij de landelijke organisatie of bij ervaren collega's in de eigen gemeente of regio;
- strategische keuzes maken om op zorgvuldig gekozen speerpunten te bouwen aan een duidelijk, christelijk profiel (zonder een one-issue-partij te worden);
- bouwen aan een goede samenwerking met bestuur en leden van de lokale ChristenUnie (zorgen voor een goed fractiereglement¹⁴, bestuur en leden betrekken bij het fractiewerk, gezamenlijk één of meer modules van de training “Iedereen van de Partij” volgen¹⁵ e.d.)

De groei in zetels en wethouders is een zegen, maar schiept ook verwachtingen en verplichtingen. De ChristenUnie moet niet naast haar schoenen gaan lopen, maar de gekregen grotere verantwoordelijkheid waar gaan maken.

- 1 Plus nog zes deelgemeenten in Rotterdam en Amsterdam
- 2 10% groei bij het gezamenlijke aantal zetels van alle zelfstandige en samenwerkingsfracties (met SGP), 11% groei in raadszetels die bezet worden door ChristenUnie-mensen in zowel zelfstandige ChristenUnie-fracties als in ChristenUnie-SGP-fracties (42 zetels netto winst) en 12% groei bij de zelfstandige ChristenUnie-fracties. Voor meer cijfers m.b.t. de gemeenteraadsverkiezingen, zie het aprilnummer van HandSchrift (ook te vinden op www.christenunie.nl -> Documenten -> Magazines).
- 3 ChristenUnie en SGP bij elkaar opgeteld hebben nu 645 zetels. Voor zover ik kon nagaan hadden 'de drie kleine christelijke partijen' in 1990 de 500-grens doorbroken. Nu dus de 600-grens.
- 4 Deze groei in wethouders is des te mooier, omdat we vier jaar geleden ook al spectaculair gegroeid waren: na de verkiezingen van 1998 hadden de fusiepartners van de ChristenUnie bij elkaar opgeteld 34 wethouders (22 van de RPF en 12 van het GPV). In 2002 was de groei dus in absolute aantallen 24 wethouders en procentueel 71%!
- 5 Betrokken, betrouwbaar en bestuurlijke kwaliteit waren de drie termen die op het congres van ChristenUnie-bestuurders in 2003 werden uitgekozen als kenmerkend voor onze stijl.
- 6 Daarmee indirect ook voor de Eerste Kamer.
- 7 Voor een overzicht van de college-deelnames zie www.christenunie.nl
- 8 Qua college-deelname blijft de ChristenUnie daarbij nog wel achter GroenLinks. GroenLinks heeft het bij de recente college-onderhandelingen ook erg goed gedaan. Zij zijn gestegen van 70 naar 93 wethouders.
- 9 Laten we ook niet vergeten dat er een aantal gemeenten zijn met teleurstellende verkiezingsresultaten en/of onderhandelingsresultaten. Ook zij verdienen onze steun en ons gebed.
- 10 Exclusief VVD en zelfstandige SGP, maar wel inclusief samenwerkingen van ChristenUnie met SGP.
- 11 Lees: tegenwoordig zitten we in 67% van de colleges samen met het CDA.
- 12 Ik zeg bewust 'lijstverbinding verbreken', omdat dat wat anders is als 'samenwerking verbreken'. Zelfstandige fracties kunnen immers prima samenwerken.
- 13 Volgens mijn gegevens deden we in de vorige periode in 15 van de 48 gemeenten waar we met een gezamenlijke lijst/fractie zaten mee aan een college. Dat is 31%.
- 14 aan de hand van het landelijke model (<http://www.christenunie.nl/page/7116>)
- 15 zie <http://www.christenunie.nl/page/6256>

Een rehabilitatie

Door Arnold Poelman, werkzaam bij ministerie van Binnenlandse Zaken en Gemeenteraadslid Krimpen aan den IJssel

BOEKGEGEVENEN

Pluralisme, democratie en politieke kennis: ontwikkelingen in de moderne tijd. Een rehabilitatie van de politiek. Hans Blokland.

Koninklijke Van Gorcum Assen 2005.

ISBN: 90-232-4092-8

Zoals elke wetenschap heeft ook de politieke wetenschap haar eigen coryfeeën. Wie politieke wetenschappen studeert of heeft gestudeerd komt zonder enige twijfel in aanraking met de werken van Dahl, Michels, Lindblom, Schumpeter, Easton om maar enkele grote namen te noemen. In het boek van Blokland passeren al deze grootheden de revue, de een wat meer uitgesproken dan de ander. Leidmotiv in het boek van Blokland is een zeer actueel thema wat mijns inziens ook steeds pregnanter wordt in de moderne samenleving. Wat Blokland wil onderzoeken en in kaart brengen zijn de gevolgen van de modernisering voor de mogelijkheid en het vermogen van burgers om gezamenlijk inhoud en richting te geven aan hun samenleving.

Eén vertegenwoordiger krijgt in de zoektocht veel aandacht: de Amerikaan Robert Dahl. Dahl is vooral beroemd geworden met zijn boek 'Who Governs. Democracy and power in an American City'. In dit boek deed Dahl verslag van zijn onderzoek naar de verdeling en uitoefening van macht in de Amerikaanse stad New Haven aan het begin van de jaren zestig. Dahl is de uitvinder van het pluralisme, een politologische stroming die de stabiliteit van de westerse democratie verklaart vanuit de hypothese dat in een stabiele democratie rivaliserende groepen toegang tot de besluitvorming hebben en elkaar daarbij ook regelmatig afwisselen. Gebeurt dat niet meer, dan is het ook met de democratie gedaan.

Het boek van Blokland is vooral een overzicht van de voornaamste politologische stromingen sinds de Tweede Wereldoorlog. Dat varieert van het behaviorisme dat analoog aan de natuurwetenschappen een objectieve waardenvrije politologie wilde introduceren tot het incrementalisme ('het democratisch proces is een stapsgewijs gebeuren') van Charles Lindblom.

Tussen de politologische discussies vindt in het boek van Blokland nog een andere meer fundamentele discussie

van de politiek?

sie plaats over de vraag in hoeverre het mogelijk en ook gewenst is een waardenvrije politicologie na te streven. In hoeverre zijn politieke wetenschappers er mede verantwoordelijk voor dat waarden in het politieke debat zo'n geringe rol lijken te spelen door hun functionalistische benadering? Biedt dit technocratisch functionalisme waarbij de politiek als een managementproces wordt opgevat eigenlijk wel de broodnodige oplossingen in een tijd waarin normatieve politieke theorieën meer dan ooit gewenst zijn? Dahl was aanvankelijk sterk overtuigd van de mogelijkheid van waardenvrije en rationele oplossingen, maar in een latere fase komt hij daar weer op terug. In zijn beschrijving van alle varianten van de politicologie biedt dit boek overigens een goede gids alhoewel het soms wat taaie kost is, ook door de gehanteerde terminologie en het jargon. Des te opvallender en vooral leerzamer zijn de kleine uitstapjes in het boek naar andere concrete onderwerpen zoals de *civil society* van Tsjechië na het ineensstorten van het IJzeren Gordijn. Het blijkt helemaal niet zo eenvoudig om in Tsjechië een samenleving tot stand te brengen waarin de klassieke normatieve en sociologische onderdelen van een stabiele democratie aanwezig zijn. Democratie vergt onderhoud en vooral een democratische gezindheid en mentaliteit. Even instructief is de excursie naar het netwerk van vader en zoon Bush in de Verenigde Staten en hun banden met de olie-industrie. In dat opzicht is de Verenigde Staten absoluut

niet de modeldemocratie die het pretendeert te zijn. Het grote manco in het boek is echter de afwezigheid van Blokland zelf. Het lijkt alsof hij aan de zijlijn staat en als een geïnteresseerd toeschouwer kijkt naar al degene die getracht hebben de westerse democratie en haar mechanismen te verklaren.

Zoals ik al in het begin opmerkte is het Leidmotiv van de studie mede onderzoek te doen naar mogelijkheden van burgers om hun eigen omgeving nog gestalte te kunnen geven: een rehabilitatie van de politiek. In een tijdperk van globalisering een alleszins relevante vraag. Illustreert de gang van zaken rond Nedcar immers niet heel treffend dat kwesties als werkgelegenheid niet meer tot het domein van de nationale overheid behoren maar dat deze aangelegenheden elders worden besloten? Wat rest er nog aan invloed van nationale overheden op sociaal-economische ontwikkelingen?

Blokland citeert in het laatste hoofdstuk wel Robert Lane ('The loss of happiness in market democracies') die dezelfde onderdompeling in materiële welvaart onderkent als een wezenlijke tekortkoming van hedendaagse democratieën. Marktdemocratieën missen volgens Lane het vermogen hun eigen hedonistische tekortkomingen te repareren. Mede als gevolg hiervan blijft het vertrouwen van burgers in nationale overheden dalen en lijkt het einde hiervan nog niet in zicht. Uiteraard is dat een zorgwekkende ontwikkeling waar zeker niet luchthartig over kan worden gedaan. En zijn de marktdemocratieën met hun fixatie op materiële groei niet doorgeschoten in consumentistisch hedonisme? Lane verwacht het echter weer van kunstenaars en andere 'freischwebende Intelligenz' die ons een andere koers zullen bieden. Dat overtuigt echter allerminst en bovendien is zoiets al eens geprobeerd in de jaren zestig.

Het blijven vooral ook oplossingen van anderen die Blokland presenteert zonder daarbij zelf positie te kiezen. Je blijft dan ook na lezing van het boek met het gevoel zitten dat de westerse democratie er niet best voorstaat en dat Blokland zelf ook geen antwoord weet te geven op het Leidmotiv van zijn eigen studie. Ook hij erkent dat in een marktdemocratie de schapen tegen de wolven beschermd moeten worden maar daar blijft het dan bij.

Daarmee onderstreept hij impliciet de behoefte aan een blijvende christelijke normatieve bezinning op het non-interventiedrag dat tegenwoordig zo kenmerkend is voor overheden in westerse democratieën.

En plein publique

Door Hans Freije

BOEKGEGEVENS

En plein publique

De samenleving van morgen en de kerk van nu

Govert Buijs en Tymen van der Ploeg (red.)

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2005, EUR 11,90, 166p.

ISBN 90 239 1065 6 NUR 740

kerkzijn". Of: "de kerken zijn vaak verstrikt in een web van zelfgenoegzaamheid en tradities". De vervolgvraag is of de kerk werkelijk wat te zoeken heeft in het maatschappelijk veld.

Welke ontwikkelingen in de samenleving?

De ontwikkelingen in de samenleving worden als somber ervaren. Het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) heeft geconstateerd dat het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties na 1999 daalt. Verder is er een sterke tendens tot individualisering; "het probleem van deze tijd is dat in de samenleving de horizontale banden verdwijnen". Onderzoeken van het SCP geven aan dat religie vooral een betekenis heeft in de privé-sfeer en daarnaast bij collectieve gebeurtenissen en vragen rond moraliteit.

Anderzijds stelt het SCP vast dat veel mensen een samenleving wensen met gevoel voor gemeenschapszin, dus tegen globalisering en doelmatigheid. De bevolking, zowel kerkelijk als onkerkelijk is zeer gehecht aan bescherming en geborgenheid. Van de maatschappijbeelden is de prestatie maatschappij het minst populair. Gabriël van den Brink constateert een fundamentele spanning tussen de morele of spirituele traditie van het christendom en de wijze waarop het moderne leven vorm krijgt. Het moderne leven staat voor weinig samenhang of eenheid, en "het goddelijke" saneert de verdeeldheid. Volgens Van den Brink verkeert de West-Europese samenleving in een crisis: veel nationalisme en matige omgangsvormen. Maar ook op individueel niveau is er een spanning: de vraagstukken van dood en leven hebben weinig aandacht, ons geloof in het zelfstandig handelen schiet dan zeer te kort. Van den Brink pleit voor een opwaardering van het burgerschap, maar zonder een gemeenschap met dezelfde idealen. Wel moet er een besef zijn van gedragingen die normaal zijn. Voor hem

In november 2005 verscheen het boek 'En plein publique', een uitgave van het ICS. Het ICS, een forum dat zich toelegt op bezinning van de verhouding christelijk geloof, (vak)wetenschap en samenleving, vierde in oktober 2005 zijn 35-jarig bestaan en vierde ter gelegenheid daarvan een symposium aan het thema 'samenleving en kerk'.

Waarom dit onderwerp? Tymen van der Ploeg: "het leek ons goed in deze enigszins verwarrende tijden de vraag naar de plaats van de kerken in de toekomst aan de orde te stellen". De toekomst ligt in het heden en de redactie heeft vanuit verschillende disciplines vertegenwoordigers de gelegenheid gegeven om over dit onderwerp hun visie te geven. Zo komen theologie (Bas Plaisier, Arnold van Heusden), filosofie (Gabriël Van den Brink), economie (Bob Goudzwaard, Johan Graafland) en sociologie (Joep de Hart, Paul Dekker) over dit onderwerp aan bod. De relatie tussen kerk en een tweetal toepassingsgebieden, namelijk de zorg en het onderwijs, wordt ook besproken. De probleemschets wordt in grote lijnen gedeeld: "het gesprek tussen kerk en samenleving hapert; de kerk lijkt haar ogen in de samenleving kwijt te zijn". En: "de kerk heeft zich als het ware teruggetrokken tot de kern van

betekent dat onder andere een vermindering van de verharding van het publieke leven. Maar dit is een grote opgave wanneer “autonoom de regie voeren over je leven zozeer de standaard is geworden”.

Goudzwaard gaat in op de negatieve economische ontwikkelingen voor ontwikkelingslanden bij een voortgaande globalisering. Geconstateerd wordt dat arme landen steeds armer worden en rijke landen steeds rijker. Elders stelt hij dat “in toenemende mate het grote geld de heersende macht is in de moderne samenleving; de commercie heeft op steeds meer cultuuruitingen invloed”. Van de zorg beschrijft Annelies van Heijst enkele ernstige tekortkomingen. Zij stelt dat de zorg “kapot wordt georganiseerd” en vraagt zich af de huidige zorg nog “menswaardig en menslievend” is. Van Heijst: “In de afgelopen decennia zijn neoliberale waarden, economische beginselen en de erbij horende managementlogica in de gezondheidszorg en hulpverlening de boventoon gaan voeren; nadruk is gelegd op autonomie, keuze en recht; een ontoereikend waardepatroon; professionals hebben het idee dat ze de verwachte zorgzaamheid niet meer kunnen bieden”.

Welke rol voor de kerk?

De ICS-uitgave bevat behartenswaardige woorden over de rol van de kerk. Plaisier geeft aan dat wat hem betreft het gaat om “het vormgeven van een verbondenheid met die God die we ontmoeten in de Bijbel”. “In West-Europa is er een grotere openheid voor het godsdienstige, die overigens niet gelijkgesteld kan worden aan een grotere openheid voor de woorden van bevrijding en verzoening van Jezus Christus”, aldus Plaisier.

De kerk wordt in zijn algemeenheid als hulpverlenende instantie beschouwd. In het boek komt ter sprake dat ambtenaren van het Ministerie van VWS dachten dat de kerken een belangrijke rol zouden kunnen spelen bij de uitvoering van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning omdat kerken allerlei vrijwilligers herbergen.

Van den Brink is het hiermee eens: “De kerken hebben niet zozeer een taak ten dienste van de samenleving als wel om mensen te helpen heel te maken wat gebroken is”. Of Ineke Bakker (Raad van Kerken): “Kerken kunnen aangeven dat verdraagzaamheid nodig is in een multiculturele samenleving. Verder kunnen ze ingaan op het menselijk tekort dat juist bij onveiligheid, rampen, etc. aan de orde is”. Ze baseert dit mede op het feit dat de christelijke traditie ‘indrukwekkend’ is. Volgens Ton Senf kan de kerk een *outreach*-rol vervullen, maar dat is niet te verwachten van elke kerk.

Anderen vinden dat de kerk een meer maatschappelijk geïntendeerde rol moet vervullen: “In Nederland is vanwege een grotendeels verdwenen humuslaag van betrokkenheid het van belang dat er een sterkere relatie wordt

ontwikkeld tussen kerken en christelijke organisaties, om zo ook het missionaire aspect van kerkzijn inhoud te geven”, aldus Plaisier. Concreet kan de kerk pleiten voor meer ruimte en waardering voor professionals in bijvoorbeeld de zorg, en wijzen op de noodzaak van een andere beroepsethiek (Van den Brink). Van Heijst geeft wel aan dat dit niet exclusief de taak is van kerken. Goudzwaard daarentegen ziet graag in sommige gevallen de kerk visonair bezig en het voortouw nemen.

Rol overheid blijft belangrijk

Onmiskkenbaar is dat de overheid een belangrijke rol heeft. In de scenario’s van René van de Kieft speelt de overheid een belangrijke rol. Goudzwaard maakt het concreet: “de staat leent zich instrumenteel in toenemende mate voor economische belangen; de invloed van de staat is niet zozeer teruggedrongen, maar omgebogen in de richting van een grotere dienstbaarheid aan de expansie van de ‘vrije’ markteconomie”.

Oproep

De bijdragen van de verschillende auteurs getuigen van zelfrealisme en zelfonderzoek op tal van maatschappelijke ontwikkelingen. Dat alleen al maakt dat dit boek het lezen en overdenken waard is. Er is geen sprake van een ‘koekoek-éénzang’. Zo onderscheiden de bijdragen zich door een meer of minder mensgericht-zijn, het benoemen van de relatie met God, en de kijk op de kerk van binnenuit of van enige afstand. Door alles heen klinkt een duidelijke oproep die vraagt om verdere doordenking. Hierover tenslotte nog twee auteurs.

Plaisier onderstreept de directe verbondenheid aan de Bijbel: “De Bijbel is niet een verzameling waarheden die al dan niet onderschreven dienen te worden. De Bijbel gaat over God als levend persoon, die een relatie aangaat met mensen. Die relatie leidt uiteraard tot een bepaalde levensstijl en levert dus een patroon op van waarden en normen. De waarden en normen zijn een gevolg en niet de oorsprong”. Volgens Plaisier is een verdiept geloof, volharding en concentratie op “het ene nodige” van belang. De relatie tussen geloof en maatschappelijk handelen wordt in deze uitgave van beslissende waarde gevonden. Govert Buijs: “Indien geloofservaring en inhoud niet meer los van maatschappelijke betrokkenheid gezien wordt, zal deze aan ernstige bloedarmoede gaan lijden. Andersom als het verticale op zichzelf blijft staan en niet verder komt, dan is het gevaar groot dat men daar in verdrinkt”. Buijs pleit voor een nieuw besef dat de kerk niet verbonden is aan een specifieke cultuur, maar mede handelt naar de mogelijkheden die de betreffende cultuur biedt. De schrijvers leggen daarmee weer de bal bij de lezer: wat doet de kerk, wat doen wij met de kansen die worden geboden? Daarnaast vraagt de schets van onderwijs en zorg om een vervolg, waarbij ik hoop dat na het ICS anderen dit verder oppakken.

Publieke verantwoording

Door drs. Wim Pelt, medewerker Toekomstvisie bij het Ministerie van Defensie

BOEKGEGEVENS

Publieke verantwoording:

Regimes van inzicht en rekenschap bij de uitvoering van publieke taken

Wieger Bakker en Kutsal Yesilkagit (red),

(Boom: Amsterdam 2005) 266 pg, 20 cm, ill, literatuuropgaven.

ISBN 90-8506-044-3.

Tevens Jaarboek 2004/2005 van Beleid en Maatschappij, ISSN 1389-0107.

voorzichtig, om zo niet door een scherpe definitie waardevolle informatie te hoeven buitensluiten. De enige beperking die zij aanbrengen, is dat het moet gaan om verantwoording over publieke taken in enigermate van openbaarheid. Op pagina 31 komen ze tot de omschrijving: Er is sprake van verantwoording wanneer er een relatie is tussen een actor en een forum, waarbij de actor zich verplicht voelt, om informatie en uitleg te verschaffen over zijn eigen optreden, waarbij het forum nadere vragen kan stellen, een oordeel uitspreken en sancties opleggen.

Publieke verantwoording en de Engelse termen *public accountability* en (*good*) *governance* zijn hoera-woorden, zoals in deze bundel terecht wordt opgemerkt. Het zijn zaken waar, naar het schijnt, niemand op tegen kan zijn. En als we niet uitkijken, worden ze de schijnbare oplossing voor alle problemen. Misschien wordt de brede bijval veroorzaakt door de onduidelijkheid wat met deze termen wordt bedoeld. Publieke verantwoording kan namelijk minstens de volgende betekenissen hebben:

- verantwoording in het openbaar
- verantwoording tegenover een publiek, breed of beperkt
- verantwoording over publieke taken, al dan niet in het openbaar
- verantwoording in publiekrechtelijke organisaties
- verantwoording volgens publiekrechtelijke regels.

Deze betekenissen lopen in elkaar over, maar dekken elkaar beslist niet helemaal. Een voorbeeld: heeft de Vereniging van Nederlandse Gemeenten publieke verantwoording afgelegd als zij haar jaarverslag deponereert bij de Kamer van Koophandel?

Goed bestuurskundig onderzoek naar deze materie is schaars – bij een trend die pas kort heeft bewezen meer dan een hype te zijn niet vreemd. De auteurs zijn daarom

De tien hoofdstukken van de bundel worden gegroepeerd in vier delen. De eerste twee schetsen het kader, in een inleiding en een theoretisch raamwerk voor analyse. Dan volgt een groep getiteld 'trends', die ik liever 'aspecten' zou hebben genoemd. Achtereenvolgens passeren de volgende trends de revue: de invloed van moderne ICT, de opkomst en teruggang van zelfstandige bestuursorganen, de positie van de Europese bestuurslaag en de rol van de media, lees: televisie en krant. Daarna volgen casestudies over sociale zekerheid, onderwijs en gezondheidszorg. Het boek sluit af met een beschouwing waar positieve en negatieve kanten van de medaille worden afgewogen.

De invloeden van de besproken trends worden alle gerelativeerd. ICT bijvoorbeeld laat meer gedetailleerde regelgeving toe, zodat bijvoorbeeld over studietoelagen kan worden beslist zonder beoordelingsvrijheid. Anderzijds geeft ICT de burger echter kansen zich tijdiger en vollediger te informeren over openbare zaken. Hier dreigt wel weer het gevaar dat men verdrinkt in de overvloed.

Verzelfstandiging van overheidsdelen is - naast oprecht streven naar verbetering van verouderde arrangementen - voortgekomen uit de gedachte dat tucht van de markt publieke controle overbodig zou maken. Hierbij is soms

over het hoofd gezien dat markten alleen maximaal efficiënt werken bij volledige informatie bij kopers en aanbieders, ontbreken van transactiekosten en voldoende groot aantal aanbieders, en dat voor veel overheidstaken aan deze voorwaarden niet kan worden voldaan. Ook bleek voor sommige taken dat efficiency niet de enige norm was die we eigenlijk wilden hanteren, zodat andere wegen nodig waren om tot aanvaardbare instellingen te komen. Europa - in de zin van de Europese Unie - wordt vaak als excuus gebruikt door bestuurders die verantwoording willen ontlopen. Dat blijkt minder terecht dan uit formele regels zou volgen: al staan de regels in veel gevallen beslissing bij meerderheid toe zodat Nederland overstemd kan worden, in de praktijk wordt tot het uiterste gestreefd naar consensus. Wel moet Nederland natuurlijk tijdig zijn bezwaren en zijn argumenten naar voren brengen. Aan dat laatste schort het nog wel eens.

Het probleem is hier dat besluitvorming op Europees niveau nauwelijks wordt gevolgd door de nationaal georganiseerde televisie en kranten. In het volgende hoofdstuk blijkt echter, dat de agenda van de publiciteit wordt opgesteld door politici en media in onderlinge wisselwerking. De sociale verantwoordelijkheid van de pers blijkt voor zover dit niet het geval is, voornamelijk verantwoordelijkheid voor kijkcijfers en oplage. De conclusie dringt zich ook op, dat enerzijds veel bestuurders in hun handelen misschien minder negatief staan tegenover de Brusselse achterkamers dan ze graag zouden toegeven, maar anderzijds kiezers in hun hoedanigheid van lezers en kijkers ook niet echt te hoop lopen voor Brussel Vandaag.

De casestudies passen enkele van deze thema's toe op drie onderwerpen die zowel voor landelijke als gemeentelijke politiek van belang zijn: sociale zekerheid, onderwijs en gezondheidszorg. Het hoofdstuk over gezondheidszorg roept bij mij de meeste tegenspraak op.

In de eerste plaats willen de auteurs aan stakeholders een belangrijke stem geven bij het bepalen van taken en doelstellingen van een instelling van gezondheidszorg. In het behandelde voorbeeld van een instelling voor verslavingszorg is dat goed mogelijk omdat stakeholders daar relatief goed te identificeren, goed geïnformeerd en goed georganiseerd zijn. Maar geldt dat ook voor een algemeen ziekenhuis?

In de tweede plaats staan de auteurs wel erg positief tegen het afschaffen van aanbodcontroles en hebben ze wel erg veel vertrouwen in marktwerking. Maar is er wel een markt voor ziekenhuisdiensten? Het bestaan van goede en goedkope kappers in Sjanghai zal de prijzen en kwaliteit van de kappers in Amersfoort niet veel beïnvloeden. En het is vaak niet de patiënt maar diens verzekering die bepaald welke hulpverlener in aanmerking komt, en voor mij spreekt niet vanzelf dat beider belangen steeds gelijklopen. Dat professionals gevoelig zijn voor hun reputatie is natuurlijk waar, maar dat dit preventief toezicht overbodig

maakt lijkt wel erg veel op het argument tegen de warenwet dat keuringen wel erg duur zijn en dat door testen de kwaliteit van een product niet toeneemt. En waarom zou op een markt met concurrentie van gezondheidsdiensten de professional meer vrijheid krijgen dat zijn tegenvoeter in de industrie, wiens ruimte voor vakmanschap voor een belangrijk deel wordt bepaald door economische overwegingen? De auteurs zien evenwel in – ik heb de indruk: met spijt – dat een systeem waarbij inspectie alleen mag ingrijpen na herhaaldelijk falen niet op brede steun kan rekenen. Trouwens, als de inspectie niet meer in goed functionerende ziekenhuizen mag komen, hoe kan zij dan niet goed functionerende van advies dienen?

Bij bundels is vaak een verzuchting dat de bijdragen zo uiteenlopen in kwaliteit. Dat is hier niet het geval. Alle hoofdstukken van dit boek zijn rijk aan informatie, goed geschreven en gericht op hetzelfde publiek: niet alleen politicologen, maar ook politiek geïnteresseerden die bereid zijn de tijd te nemen om een compacte tekst te lezen. Het boek zal veel gebruikt worden bij kaderscursussen, waarvoor ik eigenlijk alleen Het boek is ook geschikt voor zelfstudie. Voor wie dieper wil graven, geeft de literatuurlijst die aan elk hoofdstuk is toegevoegd ingangen naar artikelen en rapporten, waarvan er veel volledig op internet zijn te vinden. Hieronder geef ik de belangrijkste websites.

Om echter geen overtrokken verwachtingen te wekken is het goed op te merken wat het boek wel is en wat niet. Het is een bestuurskundige kijk op verschillende aspecten van een belangrijk vraagstuk van binnenlands bestuur. Dat is veel, maar natuurlijk niet alles wat hierover te zeggen is. Het geeft een algemene visie op verantwoording, en er wordt meer opgesomd en beschreven dan verbanden gelegd.

Voor een christenpoliticus of christenambtenaar komt daar nog bij, dat de publieke taak ook verweven is met noties als rentmeesterschap en dienst aan de naaste. Dit aspect wordt in hoofdstuk 2 even aangeduid waar de vraag wordt opgeworpen of verantwoording moet worden afgelegd op grond van beginselen of als vorm van kwaliteitsverbetering. Meteen wordt echter gezegd dat deze vragen niet uitvoerig aan de orde kunnen komen, net als de normen die (moeten) worden gehanteerd bij verantwoording. Deze keus kan ik voor een boek als dit goed begrijpen. Misschien iets voor het Wetenschappelijk Instituut om hierover te publiceren?

http://www.rfv.nl/website/Frames/Rob/Rob_framestart.html

<http://www.adviesorgaan-rmo.nl/>

<http://www.wrr.nl/>

<http://www.rekenkamer.nl/cgi-bin/as.cgi/o282000/c/start/file=/9282300/modules/govjiao8>

Inhoudsopgave

Voedsel	2 en 3
Thema <i>WegWijzer</i> en Thema <i>Inleiding</i> door Geert Jan Spijker	
Voeding als brandstof, onbedorven natuur, cultuur en gesprek	4
Thema <i>Studie</i> door Michiel Korthals	
Voedselethiek vraagt om landbouweethiek	8
Thema <i>Studie</i> door Henk Jochemsen	
Gezond eten in Nederland	12
Thema <i>Studie</i> door Jantine Voordouw en Judith Cornelisse-Vermaat	
Het beheersen van de tijdbom 'overgewicht'	14
Thema <i>Studie</i> door Alex Sytsma en Gerrie de Veer	
Waarom en hoe beschermen we de voedselveiligheid?	16
Thema <i>Studie</i> door Alex Sytsma en Gerrie de Veer	
Nanotechnologieën, kun je die eten?	18
Thema <i>Studie</i> door Koos van der Kolk	
Laat de regels maar komen	21
Column <i>AdRem</i> door Jan Post	
Verschil moet er zijn	22
Extra <i>Studie</i> door Eimert van Middelkoop	
Supervisie voor politieke bestuurders	24
Extra <i>Studie</i> door Dineke Sinke	
Om de toekomst van het middenbestuur	26
Column <i>DenkKader</i> door Joop Evertse	
Martkdenken helpt christelijk onderwijs om zeep	27
Column <i>Accent</i> door Kees Boele	
Winst en verantwoordelijkheid	28
Lokale <i>Studie</i> door Erik van Dijk	
Pluralisme, democratie en politieke kennis	30
Boeken <i>Wijzer</i> door Arnold Poelman	
En Plein Publique	32
Boeken <i>Wijzer</i> door Hans Freije	
Publieke verantwoording	34
Boeken <i>Wijzer</i> door Wim Pelt	

